

БАБА-ХАН: СУДЬБА НАСЛЕДНИКА МЕРВА

С.Д. Атдаев

Независимый исследователь, Ашхабад, Туркменистан

E-mail: serdar63atdayev@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

Аннотация: Документы по истории Туркменистана XIX века изобилуют именами видных ханов и именитых старшин. Достойное место среди них занимает такая личность как Баба-хан. Однако, в туркменской историографии эта личность своего места так и не нашла. Автор данного исследования решил исправить эту историческую несправедливость и включить эту незаурядную персону в перечень известных особ.

Целью данного исследования стало описание Баба-хана в реальном образе, то есть со всеми его плюсами и минусами. Именно беспристрастный подход к делу и описание реальных черт героя помогло точно понять его действия и намерения. Баба-хану суждено было жить в весьма трудное время. Только-только получившие относительную независимость от Хивы, Бухары и Ирана туркменские племена, столкнулись с новой проблемой – приходом в регион армии Российской империи. Возглавить противостояние этой мощной силе могли только сильные и одаренные личности. После смерти Говшут-хана такая ноша легла на еще не окрепшие плечи молодого Баба-хана.

Для решения поставленной задачи, необходимо было описание сложной политической ситуации, сложившейся в Мервском оазисе в последней четверти XIX в. Были просмотрены многочисленные исторические источники и материалы прессы. Использование комплексного подхода исследования помогло проанализировать имеющиеся исторические документы, сопоставить их и вынести правильное суждение, при оценке событий того времени.

Ключевые слова: Закаспийская область, Российская империя, Мерв, туркмены, меджлис, переговоры, Баба-хан, Аман-Нияз-хан, Алиханов-Аварский, Комаров.

*Правопреемство – это повод,
Продолжить замыслы отца,
Нести наследства бремя долга,
В сумбурных поисках слепца.
С. А.*

Введение

Данная работа посвящена сыну известного правителя Мерва Говшут-хана (1823-1878) Баба-хану (1835-?). Традиционно, наследование по крови передает продолжателю рода право на имущество, узнаваемость в обществе и огромную ответственность перед социумом. Однако, уважение и почет, так необходимые лидерам в их сообществе, постигаются лишь личными качествами, с подтверждением их реальными делами.

Сложившаяся второй половине XIX столетия политическая обстановка, породила в регионе весьма сложную и запутанную ситуацию. Наступательная поступь Российской империи, перевалившая через вершины Кавказа, теперь твердо ступала по просторам Центральной Азии. К началу 1881 г. под властью императора находилось все восточное побережье Каспия, районы, примыкающие к горам Балхан, а также земли вдоль рек Сумбара и Атрека. Вскоре был захвачен соседний Ахал. Далее по списку следовал мервский оазис.

Подчиненные Россией Бухара и Хива уже не могли оказать какой-либо помощи туркменам. Афганистан находился под сильным давлением Британской короны. Иран, ощущавший присутствие на своих подступах как России, так и Британии, продолжал лавировать путем дипломатических переговоров, не упуская, возможности высказывать свои претензии на пограничные туркменские земли.

В это тяжелое время особый груз ответственности ложится на плечи главных ханов и старейшин туркменского общества. Им предстояло объединить под своим началом соседние племена и роды, выработать единую стратегию поведения и действовать единым фронтом. Такую непомерно тяжелую работу мог взвалить себя только истинный лидер, с твердым характером и умением предвидеть дальнейшие события. После смерти руководителя туркмен Мерва Говшут-хана в 1878 г., а затем и предводителя соседнего Ахала Нур-Берды-хана в 1880 г., начался поиск той личности, которая смогла бы решить дальнейшую судьбу туркмен. Однако, наступила длительная череда, когда одни ханы сменялись другими, где каждый новый фаворит выдвигал свои амбиции, не успев, однако, воплотить их в жизнь.

Материалы

Данные о Баба-хане встречаются в работах М. Алиханова, Н.И. Гродекова, хорунжия Соколова, П.М. Лессара, В. Прасалова, А. Ржевуского, А.А. Семенова, М.А. Терентьева, (Алиханов-Аварский, 1904; Гродеков, 1884; Записка о дороге, 1883; Мервские ханы, 1883; Прасалов, 1910; Ржевуский, 1907; Семенов, 1909; Терентьев, 1906). Интересные сведения хранят в себе отчеты и архивные документы (Отчет о состоянии войск, 1891; Присоединение Туркмении к России, 1960; Россия и Туркмения, 1946). Много полезной информации имеется в материалах газет «Кавказ» (Кавказ, 1909, 1888, 1884) и «Русский инвалид» (Русский инвалид, 1910, 1909, 1900, 1890, 1888, 1885, 1884, 1881).

Весьма полезными оказались сообщения Донована (А.Р., 1881; The Merv Oasis, 1883) и других иностранных путешественников: Бенуа-Мешэна, Д. Булджера, Г. Лэнсдела, Дж. Керзона, Ч. Марвина, (Записка барона, 1883; Central Asian portraits, 1880; Russian Central Asia, 1885; Russia in Central Asia, 1889; The eye-witnesses, 1880, The Russians at Merv, 1883).

Методы исследования

В представленной статье автор предпринял попытку объективно представить образ Баба-хана. Целью данного исследования стало показать ту сложную ситуацию, которая сложилась в регионе на тот момент, и которая тяжким бременем легла на еще не окрепшие молодые плечи хана. Баба-хану, как сыну мервского главы Говшут-хана, пришлось соперничать за власть не только с группой других лидеров, но и найти тот баланс, который правильно решил бы судьбу Мервского оазиса.

Материалы, имеющие информацию о Баба-хане, весьма обширны и разнообразны. В силу этого обстоятельства, был использован сравнительно-исторический метод исследования. Для правильной трактовки полученных данных верным делом стало использование комплексного подхода исследования. Такое решение помогло объективно представить образ Баба-хана и ясно оценить ход его действий и поступков.

Так как обзор подобного характера в туркменской историографии еще не проводился, то данная работа, представляющая образ Баба-хана в более обширном формате, добавит новую страницу в отечественной истории.

Обсуждение материала

Обращаясь к личности Баба-хан следует отметить, что родился он, по данным корреспондента британской газеты "Daily News" Эдмонд О' Донована, в 1841 г., так как в 1881 г. ему было около 40 лет (А.Р., 1881: 186). Газета же «Русский инвалид»,

приводит иную дату, сообщая, что в 1885 г. ему исполнилось 50 лет. Выходит, что родился он в 1835 г. (Русский инвалид, 1900. № 78. 7 апреля).

Его родовая линия выглядит так: Теке – Тогтамыш – Бег – Гёкче – Яры-Гёкче – Чомалак-Чюри. Баба-хан являлся старшим сыном Говшут-хана. Баба-хан имел 5 братьев: Нобат-хана, Худжреп-хана, Халлы-хана, Яйлым-хана и Шир-Али-хана. По другим данным, его братьями были также Байрам-Али-хан и Сары-хан. В источниках указано, что сыновьями Баба-хана были: Сейит-Мухаммет-хан и Тур-Булан-хан (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0126). Согласно другим данным Баба-хан имел сыновей: Тяч-хана и Сапар-хана (Türkmen hanlary, 2020: 32). Имя Сапар-хана подтверждено также в других исторических документах (Атдаев, 2025: 54).

Среди братьев Баба-хана больше информации имеется об Халлы-хане, который на короткое время избирается главой всего Мерва (Алиханов-Аварский, 1904, № 9; 88). По одним сведениям, сыном Халлы-хана был Ата-хан. В свою очередь, сыновьями Ата-хана, то есть внуками Халлы-хана, были: Непес, Байлы и Ораз (Türkmen hanlary, 2020: 32). По другим данным, сыном Халлы-хана являлся Говшут-хан-младший, названный в честь своего деда – Говшут-хана (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0126). В 1910 г. Говшут-хан-младший получает чин юнкера милиции, а много позже – подпоручика (Атдаев, 2025: 54-55). Согласно некоторым сведениям Говшут-хан-младший имел сына по имени Рустем, который в 20-х годах XX в. проживал в ауле Кёши. В документах он обозначен как: «Рустем-хан-Каушутханов» (Письмо Сталину, URL).

Родственником Баба-хану приходился глава Мерва Гаджар-хан (1821-1885) (Алиханов-Аварский, 1904, №10: 448). Двоюродным братом Баба-хана было также весьма влиятельное лицо Мерва – Кара-Кули-хан (Записка барона, 1883: 127). Отцом этого Кара-Кули-хана был Клыч-бай, который приходился, вероятнее, двоюродным братом Говшут-хану (Атдаев, 2024: 10). Близким родственником Баба-хану числился и Гурбан-Пяльван (The Merv Oasis, 1883: 423).

По сообщению Н.И. Гродекова (1843-1913), Баба-хан правил Мервом в 1878 г., сразу после смерти Говшут-хана (Гродеков, 1884: 99). Об этом же сообщают Д. Булджер (1853–1928) (Central Asian portraits, 1880: 246) и Ч. Марвин (1854-1890) (The eye-witnesses, 1880: 24). Баба-хан управляет Мервом очень короткое время (Терентьев, 1906: 215). В том же году, ханом Мерва общим советом провозглашается Нур-Берды-хан (1826-1880) (Атдаев, 2024: 10). Власть же Баба-хана ограничивается в пределах своего колена Бег (The Merv Oasis, 1883: 159).

29 апреля 1880 г. умирает Нур-Берды-хан (Присоединение Туркмении, 1960: 475). В Мерве начинается борьба за власть. Баба-хан вновь обозначает свои претензии на верховенство (Русский Инвалид, 1881. № 60. 18 марта). Управлять Мервом попеременно пытались Баба-хан и Гаджар-хан (The Merv Oasis, 1883: 183; Терентьев, 1906: 215). М. Алиханов (1846-1907) отмечает, что в Мерве возникли разногласия, и власть через каждые несколько месяцев последовательно переходила то к Баба-хану, то к Гаджар-хану, затем вновь к Баба-хану и в конце концов к другому сыну Говшут-хана Халлы-хану (Алиханов-Аварский, 1904, № 9; 88). Однако, к лету 1880 г. главенство в Мерве окончательно сосредоточилось в руках Гаджар-хана из текинского рода Топаз колена Сычмаз. Он правит с мая 1880 г. по май 1881 г. (The Merv Oasis, 1883: 220, 272-274).

Между тем, Баба-хан не унимается и его притязание на лидерство в оазисе отмечается в марте 1881 г. (Гродеков, 1884: 90). Сразу после смещения Гаджар-хана 15 мая 1881 г. руководство в Мерве вновь переходит к Баба-хану (Гродеков, 1884: 99; Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 88). По сообщению Донована, управление в оазисе делилась между Аман-Нияз-ханом (из текинского рода Гарахмет колена Сычмаз) и Баба-ханом. Аман-Нияз-хан возглавлял текинское крыло Утамыш, а Баба-хан – Тогтамыш (The Merv Oasis, 1883: 211).

Баба-хан и Аман-Нияз-хан сопровождают Донована, при осмотре крепости Говшут-Хан-гала. Донован живо интересуется состоянием пушек, захваченных текинцами у

иранцев в 1861 г. В Мерве на тот момент имелось достаточное количество орудия, учитывая трофеи Сарахской битвы 1855 г. (19 пушек и 24 фальконета) и каджарского сражения 1861 г. (33 орудия). Однако, находилась эта артиллерия в плачевном состоянии.

О плохом состоянии этих пушек писал, и сын знаменитого Дыкма-сердара (1825-1882) юный Ораз-Берды, в будущем генерал-майор белой армии Ораз-Сердар (1871-?). Как известно, Дыкма-сердар в мае 1881 г., вместе с группой туркменских ханов, посетил Петербург, где был принят императором Александром III (1881-1894). В ходе этой встречи юный Ораз-Берды был оставлен в столице для прохождения учебы. Газета «Кавказ» за 1882 г. описывает поездку путников в Закаспийскую область. По сообщению этих путешественников, в Красноводске (нынешний г. Туркменбаши) они встретили ехавшего в отпуск на родину Ораз-Берды – воспитанника пригласительного пансиона Николаевского кавалерийского училища. Бойкий 11-летний мальчик уверенно ответил на ряд заданных ему устных вопросов. Ораз-Берды хорошо ориентировался в политических событиях региона. Он был информирован о совершенной в феврале-марте 1882 г. поездке в Мерв коншинского каравана. Сам он также успел побывать в Мерве, когда после 12 января 1881 г. его отец вместе с родственниками на время удалился в Мерв. В Мерве юный Ораз-Берды своими глазами видел мервскую артиллерию, которая была в плохом состоянии, хотя две из них были «с исправными лафетами, совершенно годными для обороны» (Кавказ, 1882. № 159. 18 июня).

Относительно Ораз-Берды хочется отметить, что он был рожден от первой жены Дыкма-сердара по имени Анна (полное имя этой женщины пока установить не удалось). Однако, вскоре она умирает (Русский инвалид, 1881. № 134. 21 июня). Старший сын Дыкма-сердара Ак-Берды погибает при ночной вылазке текинцев 4 января 1881 г. (Атдаев, 2024а: 26). К 1881 г. Дыкма-сердар женится во второй раз. От этого брака у него рождается еще 2 сына (Русский инвалид, 1881. № 134. 21 июня). Упоминания об Ораз-Берды вновь всплывают в 1884 г. и связаны они с приездом в край Главноначальствующего Кавказской администрацией (с 1882 по 1890) генерал-адъютанта князя А.М. Дондукова-Корсакова. 19 апреля в Баши князь встретился с группой текинцев, среди которых был «старший сын Дыкма-сердара», в данном случае речь идет об Ораз-сердаре, которому на тот момент должно было быть 13 лет (Русский инвалид, 1884. № 117. 26 мая).

Возвращаясь к описанию мервской артиллерии отметим, что хорунжий Соколов уточнял, как сами мервцы побаивались стрелять из пушек. После избрания на руководство Баба-хана, было решено произвести выстрел из одного орудия, для чего обратились к хивинцу Фазыл-беку (Записка о дороге, 1883: 193). Более того, многие орудия были перетащены ханами в свои владения. К примеру, ряд пушек находилось в соседнем селении рода Солтаниз (Россия и Туркмения, 1946: 227), а 2 орудия были установлены у дома Кара-Кули-хана (Записка о дороге, 1883: 194).

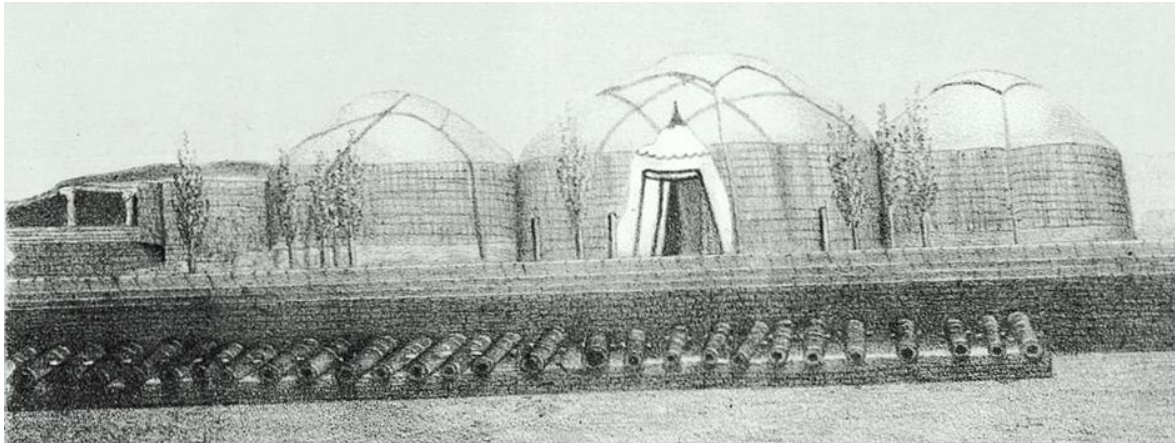
К 1881 г. в крепости Говшут-Хан-гала насчитывалось только 28 бронзовых орудий (The Merv Oasis, 1883: 148, 333), а к 1885 г. – 26 единиц (Ржевуский, 1907: 160-161). После присоединения Мерва к России в 1884 г., в крепости обосновался штаб начальника Мерва подполковника М. Алиханова. Газета «Кавказ» за 1884 г. сообщает, что перед помещением мервского окружного начальника были расположено в ряд 28 орудий (Кавказ, 1884. № 119. 30 мая). А. Ржевуский отмечал в 1885 г., что видел перед ставкой Алиханова 26 орудий (Ржевуский, 1907: 160-161). После того как был выстроен Новый Мерв, эта артиллерия была перенесена туда. По материалам А. Шеманского, пушки были размещены перед зданием правления мервского уезда (Русский инвалид, 1910. № 42. 21 февраля).

Баба-хан был положительно настроен к Доновану и даже заклеил своих лошадей знаком, используемым в английской кавалерии буквами "V", "R", увенчанных короной. Хан живо интересовался всякими техническими новшествами, и потому Донован

подарил ему компас и часы. В каждый базарный день ханы Утамыш и Тогтамыш устраивали слушания, решая жалобы своих сограждан. Донован присутствовал на одном из таких заседаний, где председательствовал Баба-хан. Хану помогал своими советами местный законовед по имени Молла-Сапа (The Merv Oasis, 1883: 284, 291, 298, 329-330).

Рис. 1. Временная ставка начальника Мервского округа майора М. Алиханова. На переднем плане орудия, взятые текинцами после сражения с персами 1861 г.

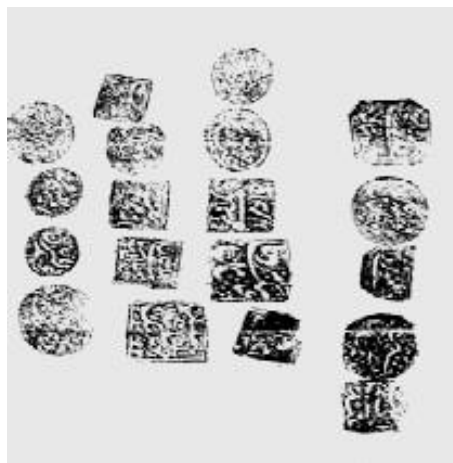
Fig. 1. The temporary headquarters of the commander of the Merv District, Major M. Alikhanov. In the foreground are the guns captured by the Teke forces after the battle with the Persians in 1861.

Однажды Донован услышал печальную весть - скончалась мать Баба-хана. На это время Баба-хан отложил все общественные дела и не выходил из дома три дня (The Merv Oasis, 1883: 381). Позже, Баба-хан сопровождает Донована при осмотре шлюза и новой плотины, выстроенной его отцом Говшут-ханом. Увеличение посевных площадей потребовало со временем передвижения дамбы на более высокий уровень, что и было сделано под непосредственным руководством Баба-хана. Перед отъездом Донован любезно попрощался с ханами, получив от них подарки, а лично от Баба-хана два туркменских ковра великолепной ручной работы (The Merv Oasis, 1883: 184-186, 435-436).

Рис. 2. Печати Баба-хана, Аман-Нияз-хана и других текинских ханов Мерва.

Fig. 2. Seals of Baba Khan, Aman Niyaz Khan and other Tekin khans of Merv

Баба-хану приходится ощущать на себе влияние соседнего Ирана. Однажды в Мерв прибыл персидский посол Багур-хан, который добивался зависимости оазиса от Ирана.

Он обещал денежную выплату на содержание стражников – ясавулов, однако требовал 20 старейшин-кетхуд вместе с семьями, для поселения их в Мешхеде в качестве заложников. Баба-хан и Аман-Нияз-хан не приняли подобное предложение. В итоге, Баба-хан в присутствии собрания-меджлиса, на глазах у посла разорвал данное письмо (The Merv Oasis, 1883: 335, 361). Наместник Хорасана (Мухаммад Таги Мирза) не унимается и летом 1881 г. посылает ряд писем из Мешхеда, с требованием к Баба-хану и старшинам крыла Тогтамыш принять его подданство (Присоединение Туркмении, 1960: 550).

Согласно российским источникам, Баба-хан одно время был сторонником поиска помощи у Англии (Присоединение Туркмении, 1960: 546). Хан воспринимал Донована как представителя «английского Падишаха» (The Merv Oasis, 1883: 224). Сам же Донован, уже после отъезда из Мерва в Мешхед, писал в июне 1882 г. британскому должностному лицу в Кандагаре полковнику О. Сент-Джону о том, что мервские ханы направляли через английского агента Аббас-хана свои письма британским представительствам в Мешхеде и Тегеране. Он отмечал, что общее собрание Мерва отклонило все предложения со стороны России и Персии, решив наладить дружеские отношения с британским Правительством. Донован подчеркивал, что может ручаться за подобную информацию, так как лично присутствовал на этих собраниях, ежедневно находясь в контактах с Баба-ханом и остальными 24 вождями. Похожие сведения Донован отправлял также в Тегеран мистеру Томсону (Томсон Рональд Фергюсон в 1879-1887 гг., британский чрезвычайный посланник в Иране) (The Merv Oasis, 1883: 498-499).

Однако позже позиция Баба-хана меняется. Первые дружественные контакты с российскими властями Баба-хан предпринимает еще в январе 1879 г. Тогда хан обращался к хивинскому хану Мухаммад Рахим-хану II (время правления: 1864-1910) с просьбой о посредничестве в принятии русскими властями мервских текинцев в свое подданство (Присоединение Туркмении, 1960: 380-381). Письмо в Хиву доставили: Ораз-Мухаммед-хан (колени Багши), Куды-ишан, Анна-Дурды-бег и Анна-батыр. Из рапорта от 24 января 1879 г. начальника Амударьинского отдела полковника А.А. Гротенгельма (на посту с 1878 по 1887 гг.) Туркестанскому генерал-губернатору К.П. Кауфману (на посту с 1867 по 1882) следует, что хивинский хан препроводил Гротенгельму этих 4-х мервских текинцев с данным письмом (Присоединение Туркмении, 1960: 381). О прибытии указанных 4-х ханов к Гротенгельму сообщал начальник Главного штаба Граф Ф.Л. Гейден (с 1866 г.) в своем рапорте от 19 марта 1879 г. на имя военного министра Д.А. Милютина (на посту с 1861 по 1881). Этими посланцами было сообщено, что в 1879 г. к ним в Мерв приезжал персидский посланник Насрулла-хан для заключения договора с текинцами. Одновременно в Сарахс прибыл сын английского консула в Тегеране (Томсон Рональд Фергюсон), который стремился привлечь на свою сторону мервских туркмен, обещая деньги и поставку оружия. Однако, туркмены не согласились на это, не желая ссориться с российскими властями (Присоединение Туркмении, 1960: 381-382, 401).

В мае 1881 г. Баба-хан пишет письмо на имя Александра III (1881-1894), с призывом к взаимному примирению (Гродеков, 1884: 100). В ответ на это, командующий военной экспедицией М.Д. Скобелев обращается телеграммой к начальнику Главного штаба генерал-адъютанту Н.Н. Обручеву (с 1881 по 1897), прося оказать содействие в этом деле, через посредство бухарского эмира и хивинского хана (Терентьев, 1906: 216). Российское руководство старается активно направлять в Мерв своих эмиссаров из Ашхабада, Туркестана, Бухары и Хивы.

Генерал Ф.Л. Гейден, к тому времени уже исполняющий обязанности военного министра, в своей телеграмме за № 441 предложил временно исполняющего обязанности туркестанского генерал-губернатора Г.А. Колпаковскому (1819-1896) вести дело так, чтобы «по возможности поддержать между мервцами мирную партию». Колпаковский

также получает от начальника Амударьинского отдела А.А. Гроттенгельма копию письма хивинского правителя Мухаммад Рахим-хана II к населению ахалского оазиса, в котором последний советовал туркменам, скрывшимся в песках, «возвратиться к своим пашням в подданство русских» (Гродеков, 1884: 98).

18 сентября 1881 г. начальник Закаспийской области генерал-лейтенант П.Ф. Рерберг (на посту с 1881 по 1883) получает из Петербурга от министра иностранных дел Н.К. Гирса (в сентябре 1881 г. фактическое управление, а с 1882 по 1895 гг. – официальное) зашифрованную телеграмму за № 7031 о том, что император Александр III, узнав из сообщения российского посланника в Иране И.А. Зиновьева (на должности с 1876 по 1883) о прибытии в Мешхед группы мевцев с ходатайством принять их под покровительство России, повелел принять во внимание данную просьбу, с тем чтобы туркменские ханы сами или через особых доверенных лиц обратились к генералу Рербергу, для переговоров и заключения особого соглашения. С ними следовало заключить письменный договор, с принесением туркменскими главами клятвенного обещания на Коране и закреплением договора печатями.

На основании этой телеграммы были написаны письма к влиятельным лицам Мерва с предложением приехать в Ашхабад для заключения письменного договора. Первым на это приглашение откликнулся Баба-хан. Он все больше начинает проявлять расположение к властям Закаспийской области, и даже высказывает желание поехать в российскую столицу для встречи с императором. В своем письме он, подражая своему отцу, требует найма 1 000 верховых и 100 сердаров (Присоединение Туркмении, 1960: 576-577). Послание было отправлено через Худов-серадара (?) и Таджа (возможно Тяч-Гёк-серадара – С.А.) и заверено печатью с подписью «Баба-хан Говшут-хан-оглы» (Арбеков, 1931: 50).

Баба-хан также уведомляет, что с ним пожелал встретиться наместник Хорасана (Мухаммад Таги Мирза), но не имея от российской стороны каких-либо рекомендаций на этот счет, ответил последнему отказом. Баба-хан прибывает в Ашхабад с 25-ю мевцами от текинского колена Сычмаз (Отчет о состоянии войск, 1891: 121). По другим данным, хан прибыл 26 сентября с 30 людьми (Присоединение Туркмении, 1960: 576). Однако, заключить письменный договор с этой депутацией властям Закаспийской области не удалось.

В октябре 1881 г. Баба-хан вновь прибывает в Ашхабад с депутацией в 43 человека от текинского колена Векиль, со старшинами Кара-Бег-ханом и Анна-Мурат-бегом. 13 октября с указанными старшинами был заключен письменный договор (Отчет о состоянии войск, 1891: 122; Присоединение Туркмении, 1960: 577).

О том, что российскому руководству не удалось добиться конкретных результатов с туркменами следует из записки М.Д. Скобелева и Н.И. Гродекова от 9 ноября 1881 г. В ней говорится следующее: «Как раз удобная минута была упущена, не следовало предлагать мевцам тех условий подчинения, которые им были предложены в последний приезд в Ашхабад Баба-хана. Раньше мы им говорили, что ничего от них не желаем, кроме прекращения набегов. Теперь мы прибавили и другие пункты. Они, конечно, раскроют мевцам истинные наши намерения и заставят их принять контрмеры (Присоединение Туркмении, 1960: 595).

После падения крепости Гёк-депе 12 января 1881 г., в регионе производится административная реорганизация. 6 мая 1881 г. на базе Закаспийского военного отдела и новых территорий Ахалского оазиса учреждается Закаспийская область с центром в Ашхабаде. Независимым остается только Мерв. В начале ноября 1881 г., когда в Ашхабад в очередной раз прибывает депутация из Мерва во главе с Баба-ханом, с ханом встречается торговый приказчик С.Я. Косых и получает от него нужные сведения о торговле в Мерве (The Russians at Merv, 1883: 134).

Сразу после этого, в Мерве отправляется торговая миссия, получившую в отечественной истории название «коншинский караван». Во главе, выступившей 3

февраля 1882 г. из Ашхабада, торгово-исследовательской группы стоит С.Я. Косых (псевдоним Северин-бай), а также российские офицеры: поручик Алиханов (Максут) и хорунжий Соколов (Платон-ага) (Алиханов-Аварский, 1904, № 9: 81). Выполнив свою миссию в Мерве, караван в марте месяце возвращается в Ашхабад, и отчитывается о собранной информации, предоставив произведенные ими съемки (Отчет о состоянии войск, 1901: 122–123).

Осенью 1881 г. Баба-хан продолжает представлять текинское крыло Тогтамыш (Русский инвалид, 1881. № 236. 29 октября). Однако силу в регионе начинает набирать Кара-Кули-хан (умер в 1905). Он становится самым могущественным на тот момент правителем Мерва. Ему повиновались текинские колена Бег и Сычмаз, а также половина колен Векиль и Багши. Он распоряжался $\frac{3}{4}$ населения оазиса (Записка барона, 1883: 127). П.М. Лессар (1851-1905) отмечает, что в начале 1882 г. из племени Бег выдвинулся Кара-Кули-хан, прежде именовавшийся Кара-сердаром. Он решает стать ханом над всем Мервом. Для чего поехал в Хиву и просил о назначении в Мерв хивинского представителя (Мервские ханы, 1883: 63).

В мае 1883 г. Баба-хан в составе туркменской делегации приезжает в Москву для участия в торжествах по случаю коронации Александра III (Записка барона, 1883: 127; Присоединение Туркмении, 1960: 684).

Рис. 3. Баба-хан. 1883 г.
Fig. 3. Baba Khan. 1883.

В ноябре 1883 г., штабс-ротмистр Алиханов командирован в Мерв. Он выезжает из тедженского Гаррыбента 22 декабря в сопровождении 25 казаков Таманского полка и 12 джигитов туркменской милиции. Им навстречу выехала мервская группа во главе с Мурат-баем, Сары-Батыр-ханом, Майлы-ханом и Юсуп-ханом. Вскоре передовой отряд прибывает в Мерв. Алиханов попеременно гостит в доме каждого хана, в том числе и у Баба-хана (Алиханов, 1904, № 9: 101, 104). Как сообщают английские и индийские газеты за 1884 г.: «Times», «Standart» и «Morning Mail», непримиримыми оставались Баба-хан и Гаджар-хан. Русское командование, в знак сближения, преподносит им по дорожному халату и 600 туманов каждому. Гаджар-хан эти подарки не принял (Russian Central Asia, 1885: 484-485).

Предпринятые военным руководством Закаспийского края усилия в конце концов дали свои плоды. 1 января 1884 г. в Мерве на общем народном собрании – Генгеше, было принято решение о принятии российского подданства (Присоединение Туркмении, 1960: 689). Затем в Ашхабад для переговоров с закаспийскими властями отправились 4

хана: Майлы-хан (1862-1896), представлявший колено Сычмаз; Сары-батыр (1837-1912) – колено Багши; Мурат-хан (родился до 1837-1907) – колено Бег; Юсуп-хан (1865-1919) – колено Векиль, а также 24 старейшин. Группа прибыла к месту назначения 25 января. 30 января ханы приняли присягу, а 31 января начальник Закаспийской области генерал-лейтенант А.В. Комаров (с 1883 по 1890 гг.) объявил о принятии Мерва в русское подданство. Баба-хан же от поездки в Ашхабад уклонился (Присоединение Туркмении, 1960: 698, 702-704, 737).

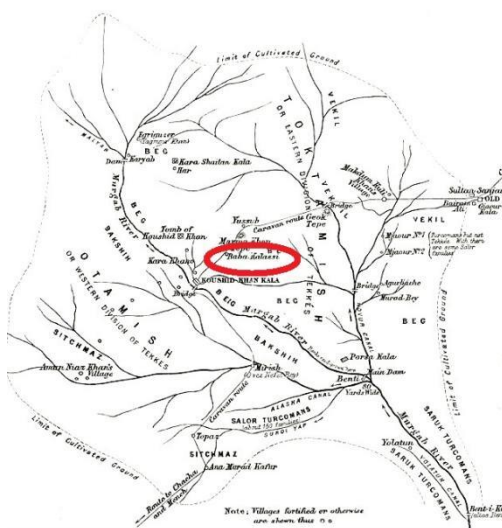
В конце февраля 1884 г. отряд генерала А.В. Комарова выступает из Гарры-бента в сторону мервского оазиса. Передовой конвой Алиханова вскоре достиг села Топаз, где был встречен Абдал-сердаром (Семенов, 1909: 112). В 12 км от этого селения располагалось озеро Гарип-Ата, куда стали съезжаться главы мервских племен, во главе которых стоял Баба-хан. А.В. Комаров отмечал, что Баба-хан, уклонившийся в январе 1884 г. от приезда с депутацией в Ашхабад, теперь всеми мерами старается загладить свою ошибку и оказывает всевозможные услуги (Присоединение Туркмении, 1960: 737). Так как Баба-хан состоял в родстве с Гаджар-ханом, то Алиханов попросил Баба-хана устроить ему встречу с этим непокорным ханом. Итогом переговоров было то, что Гаджар-хан согласился поехать встречать генерала Комарова. Однако встреча с генералом оказалась жесткой, и Гаджар-хан вернулся в Мерв. В ходе коротких столкновений 4 марта российский отряд занял крепость Говшут-Хан-гала.

18 марта 1885 года произошел русско-афганский конфликт, в результате которого афганские войска были вытеснены из оазиса Пандждех. Документы сообщают, что в этом бою несколько храбрецов с командующим сотней прапорщиком Баба-ханом смело ворвались в ряды афганцев (Присоединение Туркмении, 1960: 784). Знамя и две пушки стали добычей сотни Баба-хана (Русский инвалид, 1910, № 61. 18 марта; Русский инвалид, 1900, № 78, 7 апреля).

Осенью 1888 г. туркменская депутация прибывает в г. Баку, для встречи Александра III, который вместе с семьей совершал круиз по Кавказу. Среди гостей от Закаспийской области присутствовал, и прапорщик Баба-хан (Россия и Туркмения, 1946: 265). Во время гражданской войны 1918-1920 гг. ряд туркменских ханов выступили против Советской власти. Во главе особых отрядов стояли Баба-хан и Юсуп-хан.

Характеристика Баба-хана. Как видно из приведенного выше материала, Баба-хан являлся одним из важнейших личностей туркменской истории. Имея определенное положение в обществе, он, согласно своему статусу, имел личное укрепление «Баба-хан-галасы (Записка о дороге, 1883: 194–195).

Рис. 4. Крепость Баба-хана на карте Донована.
Fig. 4. Baba Khan Fortress on Donovan's map.

Донован так описывал свой визит к Баба-хану. Прибыв в его усадьбу, Донован был принят в крупной юрте. Её пол был застелен коврами, стены сплошь увешаны вышитыми переметными сумками, украшены саблями и мушкетами. Баба-хану и Доновану были предложены специальные коврики. Ковры были расстелены в максимальном удалении от двери, как это было принято в восточных жилищах. Свою резиденцию в несколько домов Баба-хан имел также в главной крепости Мерва – Говшут-Хан-гала (The Merv Oasis, 1883: 151, 178, 234).

Рис. 5. Усадьба Баба-хана

Fig. 5. Baba Khan's estate

Будучи сыном главного лица Мерва Говшут-хана, Баба-хан чувствовал на себе определенный груз ответственности и долга. Титул и положение в обществе всегда накладывали на представителей ханского рода определенные обязательства (Атдаев, 2023: 59). Весьма требовательно к нему относились не только местные жители, но и представители российской стороны. Их предвзятость была настолько ощутима, что это выражалось в некой раздражительности, в силу большого запроса, которое от него ожидали. Описывая положение Баба-хана в обществе, П.М. Лессар отмечал, что хан «не пользовался никаким значением среди своих соплеменников» (Мервские ханы, 1883: 63). Об этом же сообщал начальник Амударьинского отдела полковника А.А. Гротенгельм, указывая, что «Баба-хан не пользуется большим влиянием среди текинцев, гораздо менее, чем отец его Говшут-хан, который считался важнейшим из текинских старшин» (Присоединение Туркмении, 1960: 382).

В свою очередь Донован отмечал у Баба-хана подчеркнутое достоинство и благородство. Донован вспоминал, что однажды, испытывая нужду в деньгах, решил продать свою лошадь. Узнав об этом, Баба-хан направил к нему своего человека со словами, что текинцы будут чувствовать себя опозоренными навеки, если один из их гостей будет вынужден продавать лошадь для того, чтобы жить среди них (The Merv Oasis, 1883: 398].

В описаниях Донована, Баба-хан предстает мужчиной среднего роста, с грубыми чертами лица, хранящего спокойное, но лукавое выражение (А.Р., 1881: 186; The Merv Oasis, 1883: 186).

Одним из его физических недостатков был больной глаз. Донован отмечал, что на левом глазу хана было бельмо (А.Р., 1881: 186). В отличие от пораженного кератитом левого глаза, его другой ярко-черный глаз «сиял оживленно и проницательно». Донован по этому случаю приводит один забавный случай. Однажды перед общим собранием, пожилой старец по имени Клыч-Ак-Сакгал провел переключку присутствующих. Все называли свои имена. Не было только Аман-Нияз-хана и Гаджар-хана. «Где Гаджар?» – спросил Ак-Сакгал. «Он отсутствует», – ответил кетхуда Утамышей Сары-бег. «Почему же он отсутствует? Он не признает правомочность совета. А где Аман-Нияз-хан?» – вновь спросил Ак-Сакгал. Последовал ответ, что Аман-Нияз-хан не смог прийти из-за воспаления глаз. Тут прозвучала язвительная шутка: «Ты говоришь, – сказал Ак-Сакгал, – что глаза Аман-Нияз-хана воспалены; сколько глаз он имеет?» «Конечно же, два», – ответил Сары-бег. «Он имеет два глаза, – продолжал Ак-Сакгал, – и все же не пришел сюда. А между тем здесь находится Баба-хан, у которого всего один глаз, и все же он пришел» (The Merv Oasis, 1883: 428).

Алиханов писал, что Баба-хан «невзрачный на вид и слепой на один глаз (Алиханов-Аварский, 1904, № 10: 447). Газета «Русский инвалид», описывая освящение памятника на реке Кушке у Таш-Кёпри в память боя 1885 г., писала, что среди присутствующих находился капитан Юсуп-хан и «подпоручик, слепой, 50-ти-летний, Баба-хан» (Русский инвалид, 1900, № 78, 7 апреля). А. Ржевуский, в своем отчете путешествия из Мерва в Бухару и обратно осенью 1885 г. писал «Сын знаменитого Говшут-хана Баба-хан был кривой на один глаз. Эта добродушная личность, была крайне обижена, что его одного лишь произвели в прапорщики, тогда как остальным ханам пожаловали чины капитанов» (Ржевуский, 1907: 170). Дж. Керзон, наблюдавший в октябре 1888 г. прибытие Закаспийской депутации в Баку для приветствия императора Александра III и его семьи, видел среди гостей потомственного вождя Тогтамышей, «одноглазого Баба» (Russia in Central Asia, 1889: 132). В 1909 г. Баба-хан окончательно ослеп, продолжая проживать в родном селении и получая 36 рублей пенсии (Семенов, 1909: 121).

Чины и медали Баба-хана. Алиханов в своих воспоминаниях пишет, что по его личному ходатайству перед начальником области, Баба-хан получил чин прапорщика милиции (Алиханов-Аварский, 1904, № 10: 447). Хан был произведен в прапорщики в 1884 г. 17 сентября (Русский инвалид, 1884. № 207. 18 сентября). За участие в Таш-Кепринском бою 18 Марта 1885 г. прапорщик милиции Баба-хан был награжден орденом Св. Станислава 3-й степени с мечами и бантом [Прасалов, 1910: 156]. Приказ об этом поступил 31 июля 1885 г. в Петергофе (Русский инвалид, 1885, № 168. 2 августа).

Согласно приказу от 27 октября 1888 г. в Гатчине, исправляющий должность Помощника Заведующего Туркменской конной милицией Баба-хан производится в подпоручики (Русский инвалид, 1888, № 233. 28 октября; Кавказ, 1888, № 295. 7 ноября).

Спустя два года, Баба-хан увольняется со службы по болезни (Русский инвалид, 1890, № 183: 21 августа). Но позже восстанавливается и, согласно указу, изданному в Царском Селе 15 мая 1909 г., производится в чин поручика милиции, а его сын Сапар-хан – в прапорщики милиции (Кавказ. 1909. № 115, 23 мая; Русский инвалид. 1909. № 105, 16 мая). О получении Баба-ханом чина поручика пишет также А.А. Семенов (Семенов, 1909: 121).

Заключение

Последняя четверть XIX столетия отмечена сложной политической обстановкой в регионе. Захват войсками Российской империи земель в районе Балханских гор, рек Сумбар, Атрек и просторов Ахала, поставил население Мервского оазиса в весьма трудное положение. Баба-хан, как сын влиятельного правителя Мерва Говшут-хана, обязан был проявить себя грамотным и разумным главой общества. Молодому хану постоянно приходилось отстаивать свои права в противовес другим более амбициозным и опытным главам Мерва. Баба-хан пытается вести дипломатические переговоры с

соседними государствами: Хивой, Бухарой, Афганистаном и Ираном. Однако, ситуация в оазисе складывается так, что Российская Империя единолично правит в этом регионе, несмотря на все тщетные попытки ее вечного соперника Британской империи. Мерв подчиняется России, а Баба-хан вместе с другими ханами и старшинами, поступает на службу новой власти.

Список литературы

- Central Asian portraits. The celebrities of the khanates and the neighbouring states by Demetrius Charles Boulger, 1880. London: W. H. Allen & Co., Publishers to the India office. 309 p.
- Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hon. George N. Curzon, 1899. London and New York. London. Green and co. 1889. 477 p.
- Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv by Henry Landsdell D.D., 1885. Vol. II. London. Published by Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington. 732 p.
- The eye-witnesses' account of the disastrous Russian campaign against the Akhal Tekke Turcomans. Describing the march across the burning-desert, the storming of Dengeel Tëpe, and the disastrous retreat to the Caspian by Charles Marvin, 1880. London. W.H. Allen & Co. S. W. Publishers to the India Office. 377 p.
- The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news', 1883. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York. 500 p.
- The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin, 1883. London: W.H. Allen & Co., Publishers to the India office, 1883. 556 p.
- Türkmen hanlary we serdarlary. Aşgabat: Ylymly, 2020. 163 s.
- А.Р., 1881. Письма англичанина из Мерва // Военный сборник. № 11. С. 176-206.
- Абду-с-Саттар Казы, 1914. Книга рассказов о битвах текинцев: Туркменская историческая поэма XIX в. СПб: Императорская АН, 1914. 82 с.
- Алиханов-Аварский М., 1904. Закаспийские воспоминания. 1881–1885 // Вестник Европы. № 9. С. 73-125; № 10. С. 445-495.
- Арбеков П., 1931. Захват Мерва (По архивным материалам Цуардепа ТССР) // Туркменоведение. № 1-2. С. 48-52.
- Атдаев С. Дж., 2023. Легко ли быть ханом? // Традиционные общества: неизвестное прошлое. Челябинск: Издательство ЮУрГГПУ, 2023. С. 58-66.
- Атдаев С.Дж., 2024. Судьба туркменского военачальника 19 века Говшут-хана в аспекте источниковедческих изысканий // Вестник ЮУрГУ, Серия «Социально-гуманитарные науки». Т. 24, № 3. С. 6-15. DOI: 10.14529/ssh240301
- Атдаев С.Дж., 2024а. Эпизоды краткого перемирия // Россия и мир в исторической ретроспективе. Матер. XXX межд. науч. конф. 11 апр. 2024. Т. 1. СПб. С. 23-29.
- Атдаев С.Дж., 2025. Поездка туркменской делегации в Петербург в 1910 г. (по материалам прессы) // Вестник РГГУ. Серия «Евразийские исследования. История. Политология. Международные отношения». № 4. С. 42–65. DOI: 10.28995/2686-7648-2025-4-42-65
- Гродеков Н.И., 1884. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. Т. 4. СПб: В тип. В. Балашова. 382 с.
- Записка барона Бенуа-Мешэн о Мервских туркменах 1883 г., 1883. // СМА. Вып. 6. СПб: Военная типография. С. 122–131.
- Записка о дороге из Асхабада в Мерв хорунжия 1-й конной батареи Терского казачьего войска Соколова 1882 г., 1883. // СМА. СПб: Военная типография. Вып. 6. С. 156-199.
- Кавказ, 1882. № 159. 18 июня.
- Кавказ, 1884. № 119. 30 мая.
- Кавказ, 1888. № 295. 7 ноября.

Кавказ, 1909. № 115. 23 мая.

Мервские ханы. Положение Мерва и Атека в конце 1882 г. П.М. Лессара, 1883 // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 6. СПб: Военная типография. С. 62-82.

Отчет о состоянии войск Закаспийской области со времени окончания Ахал-текинской экспедиции до 1895 года, 1891. Асхабад: Типография штаба Закаспийской области. 171 с.

Письмо Сталину от туркмена С. Геокленова о туркменском руководстве с приложениями. [Электронный ресурс]. URL: <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/11801>. (дата обращения: 18.02.2026).

Прасалов В., 1910. Мургабский поход 1885 г., завершившийся боем с авганцами на Кушке 18 марта. СПб: Военная типография. 168 с.

Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов), 1960. Ашхабад: Акад. наук Туркм. ССР. 824 с.

Ржевуский А., 1907. Из Мерва в Бухару // Туркестанский Сборник. Том 420. Ташкент. С. 157-285.

Россия и Туркмения в XIX веке. К вхождению Туркмении в состав России, 1946. Ашхабад: Туркмен. гос. изд-во. 327 с.

Русский инвалид, 1881. № 134. 21 июня.

Русский инвалид, 1881. № 236. 29 октября.

Русский инвалид, 1881. № 60. 18 марта.

Русский инвалид, 1884. № 117. 26 мая.

Русский инвалид, 1884. № 207. 18 сентября

Русский инвалид, 1885. № 168. 2 августа.

Русский инвалид, 1888. № 233. 28 октября.

Русский инвалид, 1890. № 183. 21 августа.

Русский инвалид, 1900. № 78, 7 апреля.

Русский инвалид, 1909. № 105. 16 мая.

Русский инвалид, 1910. № 42. 21 февраля.

Русский инвалид, 1910. № 61. 18 марта.

Семенов А. А., 1909. Очерки из истории присоединения вольной Туркмении (1881–1885 гг.). Ташкент (отд. отд. из Туркестанских ведомостей). 1909. № 83-184). 122 с.

Терентьев М.А., 1906. История завоевания Средней Азии. СПб: Типолитография В.В. Комарова. Т. 3. 496 с.

С.Ж. Атдаев

Тәуелсіз зерттеуші (Ашхабад, Түркіменстан)

БАБА ХАН: МЕРВ МҰРАГЕРІНІҢ ТАҒДЫРЫ

Андатпа: 19 ғасырдағы Түрікменстан тарихы туралы құжаттарда көрнекті хандар мен көрнекті ақсақалдардың есімдері көптеп кездеседі. Баба хан олардың арасында лайықты орын алады. Дегенмен, бұл тұлға түрікмен тарихнамасында ешқашан орын тапқан емес. Бұл зерттеудің авторы бұл тарихи әділетсіздікті түзетіп, бұл ерекше тұлғаны әйгілі тұлғалардың қатарына қосуды шешті.

Бұл зерттеудің мақсаты Баба ханды барлық күшті және әлсіз жақтарымен бірге шынайы түрде сипаттау болды. Дәл осы бейтарап көзқарас және оның шынайы мінезінің сипаттамасы бізге оның әрекеттері мен ниеттерін дәл түсінуге көмектесті. Баба хан өте қиын кезеңде өмір сүруге тағдырланған еді. Хиуа, Бұхара және Ираннан салыстырмалы түрде тәуелсіздік алған түрікмен тайпалары жаңа қиындыққа тап болды: аймаққа Ресей империялық әскерінің келуі. Бұл қуатты күшпен тек күшті және дарынды адамдар ғана

қақтығысты басқара алды. Говшут хан қайтыс болғаннан кейін бұл ауыртпалық әлі әлсіз жас Баба ханның мойнына түсті.

Бұл мәселені шешу үшін 19 ғасырдың соңғы ширегінде Мерв оазисінде қалыптасқан күрделі саяси жағдайды сипаттау қажет болды. Көптеген тарихи дереккөздер мен баспасөз материалдары қарастырылды. Кешенді зерттеу тәсілін қолдана отырып, біз қолжетімді тарихи құжаттарды талдап, оларды салыстырып, сол кездегі оқиғаларға дәл баға бере алдық.

Түйін сөздер: Закаспий аймағы, Ресей империясы, Мерв, Түркімендер, Мәжіліс, келіссөздер, Баба хан, Аман Нияз хан, Әлиханов-Аварский, Комаров.

S.J. Atdayev

Independent researcher (Ashgabat, Turkmenistan)

BABA KHAN: THE FATE OF THE HEIR OF MERV

Abstract. Documents on the history of 19th-century Turkmenistan abound with the names of prominent khans and eminent elders. Baba Khan occupies a worthy place among them. However, this figure has never found a place in Turkmen historiography. The author of this study decided to correct this historical injustice and include this extraordinary figure among the famous.

The purpose of this study was to describe Baba Khan as he truly was, with all his strengths and weaknesses. It was this impartial approach and description of his true character that helped us accurately understand his actions and intentions. Baba Khan was destined to live during a very difficult time. The Turkmen tribes, having just gained relative independence from Khiva, Bukhara, and Iran, faced a new challenge: the arrival of the Russian Imperial army in the region. Only strong and gifted individuals could lead the confrontation with this powerful force. After the death of Govshut Khan, this burden fell on the still-weak shoulders of the young Baba Khan.

To solve the task, it was necessary to describe the complex political situation that developed in the Merv Oasis in the last quarter of the 19th century. Numerous historical sources and press materials were reviewed. Using a comprehensive research approach, the author was able to analyze the available historical documents, compare them, and make an accurate assessment of the events of that time..

Keywords: Key words: Transcaspian region, Russian Empire, Merv, Turkmens, Majlis, negotiations, Baba Khan, Aman Niyaz Khan, Alikhanov-Avasky, Komarov.

References

- Abdu-s-Sattar Kazy, 1914. Kniga rasskazov o bitvakh tekintsev: Turkmenskaya istoricheskaya poema XIX v. [Book of stories about the battles of the Tekins: Turkmen historical poem of the 19th century]. SPb: Imperatorskaya AN, 1914. 82 p. [in Russian].
- A.R., 1881. Pis'ma anglichanina iz Merva [Letters from an Englishman from Merv] // Voyennyy sbornik. № 11. Pp. 176-206. [in Russian].
- Alikhanov-Avaskiy M., 1904. Zakaspiyskiye vospominaniya. 1881–1885 [Transcaspian Memories. 1881–1885] // Vestnik Yevropy. № 9. Pp. 73-125; № 10. S. 445-495. [in Russian].
- Arbekov P., 1931. Zakhvat Merva (Po arkhivnym materialam Tsuardepa TSSR) [The Capture of Merv (Based on archival materials of the Tsardep of the TSSR)] // Turkmenovedeniye. № 1-2. Pp. 48-52. [in Russian].
- Atdayev S.J., 2025. Poyezdka turkmenskoy deputatsii v Peterburg v 1910 g. (po materialam pressy) [The Trip of the Turkmen Deputation to St. Petersburg in 1910 (Based on Press

Materials)] // Vestnik RGGU. Seriya «Yevraziyskiye issledovaniya. Istoriya. Politologiya. Mezhdunarodnyye otnosheniya». № 4. S. 42–65. DOI: 10.28995/2686-7648-2025-4-42-65 [in Russian].

Atdayev S.J., 2024. Sud'ba turkmenskogo voyenachal'nika 19 veka Govshut-khana v aspekte istochnikovedcheskikh izyskaniy [The fate of the 19th-century Turkmen military leader Govshut Khan in the context of source studies] // Vestnik YUUrGU, Seriya «Sotsial'no-gumanitarnyye nauki». T. 24, № 3. Pp. 6-15. DOI: 10.14529/ssh240301 [in Russian].

Atdayev S.J., 2024a. Epizody kratkogo peremiriya [Episodes of a Brief Truce] // Rossiya i mir v istoricheskoy retrospektive. Mater. XXX mezhd. nauch. konf. 11 apr. 2024. T. 1. SPb. S. 23-29. [in Russian].

Atdayev S.J., 2023. Legko li byt' khanom? [Is it easy to be a khan?] // Traditsionnyye obshchestva: neizvestnoye proshloye. Chelyabinsk: Izdatel'stvo YUUrGGPU, 2023. Pp. 58-66. [in Russian].

Grodekov N.I., 1884. Voyna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880-1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880-1881]. T. 4. SPb: V tip. V. Balashova. 382 p. [in Russian].

Zapiska barona Benua-Meshen o Mervskikh turkmenakh 1883 g. [Note by Baron Benoit-Méchain on the Merv Turkmens, 1883], 1883. // SMA. Vyp. 6. SPb: Voyennaya tipografiya. Pp. 122–131. [in Russian].

Zapiska o doroge iz Askhabada v Merv khorunzhiya 1-y konnoy batarei Terskogo kazach'yego voyska Sokolova 1882 g. [Note on the road from Ashgabat to Merv by the ensign of the 1st cavalry battery of the Terek Cossack army Sokolov, 1882], 1883. // SMA. SPb: Voyennaya tipografiya. Vyp. 6. Pp. 156-199. [in Russian].

Kavkaz [Caucasus], 1909. № 115. 23 maya. [in Russian].

Kavkaz [Caucasus], 1888. № 295. 7 noyabrya. [in Russian].

Kavkaz [Caucasus], 1884. № 119. 30 maya. [in Russian].

Kavkaz [Caucasus], 1882. № 159. 18 iyunya [in Russian].

Mervskiye khany. Polozheniye Merva i Ateka v kontse 1882 g. P.M. Lessara [Merv Khans. The situation of Merv and Atek at the end of 1882. P.M. Lessara], 1883 // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vyp. 6. SPb: Voyennaya tipografiya. Pp. 62-82. [in Russian].

Otchet o sostoyanii voysk Zakaspiyskoy oblasti so vremeni okonchaniya Akhal-tekinskoy ekspeditsii do 1895 goda [Report on the state of the troops of the Transcaspian region from the end of the Akhal-Teke expedition until 1895], 1891. Askhabad: Tipografiya shtaba Zakaspiyskoy oblasti. 171 p. [in Russian].

Pis'mo Stalinu ot turkmena S. Geoklenova o turkmenskom rukovodstve s prilozheniyami [Letter to Stalin from Turkmen S. Geoklenov about the Turkmen leadership with appendices]. [E-source]. URL: <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/11801>. (Accessed: 18.02.2026). [in Russian].

Prasalov V., 1910. Murgabskiy pokhod 1885 g., zavershivshiysya boyem s avgantsami na Kushke 18 marta [The Murghab campaign of 1885, ending in a battle with the Afghans at Kushka on March 18]. SPb: Voyennaya tipografiya. 168 p. [in Russian].

Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii (sbornik arkhivnykh dokumentov) [The accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)], 1960. Ashkhabad: Akad. nauk Turkm. SSR. 824 p. [in Russian].

Rzhevuskiy A., 1907. Iz Merva v Bukharu [From Merv to Bukhara] // Turkestanskiy Sbornik. Tom 420. Tashkent. Pp. 157-285. [in Russian].

- Rossiya i Turkmeniya v XIX veke. K vkhozhdeniyu Turkmenii v sostav Rossii [Russia and Turkmenistan in the 19th century. On the entry of Turkmenistan into Russia], 1946. Ashkhabad: Turkmen. gos. izd-vo. 327 p. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1910. № 61. 18 marta. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1910. № 42. 21 fevralya. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1909. № 105. 16 maya. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1900. № 78, 7 aprelya. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1890. № 183. 21 avgusta. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1888. № 233. 28 oktyabrya. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1885. № 168. 2 avgusta. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1884. № 207. 18 sentyabrya. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1884. № 117. 26 maya. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1881. № 236. 29 oktyabrya. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1881. № 134. 21 iyunya. [in Russian].
- Russkiy invalid [Russian Invalid], 1881. № 60. 18 marta. [in Russian].
- Semenov A. A., 1909. Ocherki iz istorii prisoyedineniya vol'noy Turkmenii (1881–1885 gg.) [Essays on the history of the annexation of free Turkmenistan (1881–1885)]. Tashkent (otd. ott. iz Turkestanskikh vedomostey). 1909. № 83-184). 122 p. [in Russian].
- Terent'yev M.A., 1906. Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii [History of the conquest of Central Asia]. SPb: Tipolitografiya V.V. Komarova. T. 3. 496 p. [in Russian].
- Central Asian portraits. The celebrities of the khanates and the neighbouring states by Demetrius Charles Boulger, 1880. London: W. H. Allen & Co., Publishers to the India office. 309 p.
- Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv by Henry Landsdell D.D., 1885. Vol. II. London. Published by Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington. 732 p.
- Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hon. George N. Curzon, 1899. London and New York. London. Green and co. 1889. 477 p.
- The eye-witnesses' account of the disastrous Russian campaign against the Akhal Tekke Turcomans. Describing the march across the burning-desert, the storming of Dengeel Tēpe, and the disastrous retreat to the Caspian by Charles Marvin, 1880. London. W.H. Allen & Co. S. W. Publishers to the India Office. 377 p.
- The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news', 1883. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York. 500 p.
- The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin, 1883. London: W.H. Allen & Co., Publishers to the India office, 1883. 556 p.
- Türkmen hanlary we serdarlary [Turkmen Khans and Commanders]. Aşgabat: Ylymly, 2020. 163 p. [in Turkmen].

Сведения об авторе:

Атдаев Сердар Джумаевич – кандидат исторических наук, независимый исследователь, Ашхабад, Туркменистан.

Автор туралы мәліметтер:

Атдаев Сердар Джумаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, тәуелсіз зерттеуші, Ашхабад, Түрікменстан.

Information about the author:

Atdaev Serdar Jumaevich – candidate of Historical Sciences, independent researcher, Ashgabat, Turkmenistan.

Поступила в редакцию 25.03.2026

Поступила после доработки: 08.05.2026

Принята к публикации 29.06.2026

FTAMP 03.41.01

**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІЛЕРДІҢ АҢШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ:
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР МЕН ДЕРЕКТЕМЕЛІК ШОЛУ**

А.М. Дүйсенбеков

Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан

E-mail: aikynduisenbekov2000@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2495-1970>

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениеті археологиялық материалдар мен жазба деректер негізінде кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің басты назарында аңшылықтың көшпелі түркі қоғамындағы шаруашылық, әскери, әлеуметтік және дүниетанымдық қызметі тұр. Ортағасырлық түркілер үшін аңшылық күнкөріс пен тұрмыстық қажеттілікті қамтамасыз ететін кәсіп түрі ғана емес, атты жауынгердің ептілігін, мергендігін, төзімділігін және кеңістікті игеру қабілетін қалыптастыратын тәжірибелік орта болғаны көрсетіледі. Зерттеуде петроглифтердегі аңшылық сюжеттері, қару-жарақ кешендері, ат әбзелдері, сәндік-қолданбалы өнер бұйымдары, жыртқыш аңдар мен қыран құстар бейнелері талданып, олардың түркілердің материалдық және рухани мәдениетін танудағы деректік маңызы ашып көрсетілді. Мақалада ат үстінде садақпен аң аулау, қаумалап аңшылық ұйымдастыру, жабайы жануарларды бейнелеу және қыран құстарды пайдалану дәстүрлері көшпелі әскери мәдениетпен сабақтастықта қарастырылады. Аңшылық көріністерінде бейнеленген қару түрлері, аңшының қимыл-қозғалысы, киім үлгілері мен ат әбзелдері ортағасырлық түркілердің тұрмысы, жауынгерлік машығы және көркемдік дәстүрі туралы маңызды мәлімет береді. Сонымен қатар жыртқыш аңдар мен құстар бейнесі билік, ерлік, қорғаныш, сакралды кеңістік және әлеуметтік мәртебе ұғымдарымен байланысты символикалық жүйе ретінде түсіндіріледі. Зерттеу нәтижесінде ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениеті көшпелі қоғамның шаруашылық бейімделуі, әскери тәжірибесі, әлеуметтік құрылымы және рухани дүниетанымы тоғысқан кешенді мәдени жүйе болғаны тұжырымдалады.

Кілт сөздер: ортағасырлық түркілер, аңшылық мәдениеті, археологиялық ескерткіштер, петроглифтер, көшпелі қоғам, атты аңшылық, жазба деректер.

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024-2026 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында ЖТН BR24992916 даярланды.

Ортағасырлық түркі қоғамының шаруашылық және мәдени-тұрмыстық жүйесінде аңшылық ерекше орын алды. Ол күнкөріс пен тұрмыстық қажеттіліктерді қамтамасыз етудің бір тәсілі ғана емес, сонымен қатар әскери машықтарды жетілдірудің, жауынгерлік дайындықты шыңдаудың және әлеуметтік мәртебені танытудың маңызды тетігі ретінде қызмет атқарды. Көшпелі өмір салтына бейімделген түркі тайпалары үшін аң аулау табиғи ортамен етене байланыста қалыптасқан шаруашылық-мәдени дәстүрдің ажырамас бөлігіне айналды. Әсіресе ат үстінде садақпен аң аулау, қаумалап ұйымдастырылатын ұжымдық аңшылық түрлері және қыран құстарды пайдалану дәстүрі түркілердің әскери мәдениетімен тығыз ұштасып жатты (Асадов, 1993; Гумилев, 1967; Кушкумбаев, 2009).

Ортағасырлық кезең түркі халықтарының саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуындағы маңызды тарихи белестердің бірі саналады. Бұл дәуірде көшпелі қоғамның шаруашылық құрылымы, әлеуметтік қатынастары мен дүниетанымдық жүйесінде елеулі өзгерістер байқалды. Осындай үдерістер аясында аңшылық кәсібі дәстүрлі шаруашылық қызметімен қатар, әскери-стратегиялық және сакралдық сипатқа ие болды. Аң аулау барысында қалыптасқан ептілік, мергендік, төзімділік және ат үстіндегі қозғалыс машықтары жауынгерлік өнердің құрамдас бөлігіне айналды. Сондықтан аңшылық түркі қоғамында әскери даярлықтың тәжірибелік мектебі ретінде де қарастырылды (Асадов, 1993; Кляшторный, Савинов, 2005).

Түркілердің аңшылық мәдениеті олардың материалдық және рухани мұрасында кеңінен көрініс тапты. Жартас суреттерінде, сәндік-қолданбалы өнер туындыларында, торевтика үлгілерінде, қару-жарақ пен ат әбзелдерінде бейнеленген аңшылық сюжеттері ортағасырлық түркілердің дүниетанымы мен көркемдік дәстүрлерін зерделеуге маңызды деректік негіз қалыптастырады (Самашев, 2022; Мухарева, 2007; Черемисин, 2004). Әсіресе жыртқыш аңдар мен қыран құстар бейнесі билік, ерлік, әскери күш және сакралды ұғымдармен сабақтас семантикалық мәнге ие болды (Дробышев, 2023; Смаилов және т.б., 2025). Бұл бейнелер көне «аң стилі» дәстүрінің ортағасырлық түркі өнерінде жаңа мазмұнда жалғасқанын аңғартады (Кызласов, Король, 1990; Смаилов және т.б., 2025).

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі деректік қорын ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениетіне қатысты археологиялық материалдар, петроглифтік композициялар, сәндік-қолданбалы өнер бұйымдары, қару-жарақ пен ат әбзелдері, сондай-ақ жазба деректер құрайды. Аталған деректер аңшылықтың түркі қоғамындағы шаруашылық, әскери, әлеуметтік және дүниетанымдық қызметін кешенді түрде қарастыруға ғылыми негіз қалыптастырады. Археологиялық материалдар қатарында аңшылық көріністері бейнеленген жартас суреттері, қорамсақтар, жебе ұштары, ат әбзелдері, торевтика үлгілері және жыртқыш аңдар мен қыран құстар бейнесі бар сәндік бұйымдар негізгі дерек ретінде алынды.

Ортағасырлық түркілердің аңшылық әрекеттері Алтай, Сауыр-Тарбағатай, Жетісу және Саян-Алтай аймақтарындағы жартас суреттерінде көрініс тапқан. Бұл бағыттағы зерттеулерде А.П. Окладников, Е.А. Окладникова, В.Д. Кубарев, Я.А. Шер, З. Самашев, Д.В. Черемисин, В.И. Молодин, А.Н. Мухарева, Е.А. Миклашевич, О.С. Советова, А.Н. Марьяшев еңбектері маңызды ғылыми негіз болды (Шер, 1980; Самашев, 2010; Мухарева, 2007; Черемисин, 2004; Советова, Король, 2012). Аталған зерттеушілер петроглифтердің хронологиясын, бейнелік-композициялық ерекшеліктерін, орындалу

техникасын және ерте ортағасырлық түркі дәуіріне тән бейнелеу белгілерін анықтауға елеулі үлес қосты.

Жазба деректер ретінде араб, парсы және қытай авторларының түркілердің тұрмысы, әскери өмірі мен аңшылық дәстүрлеріне қатысты мәліметтері пайдаланылды. Бұл бағытта Ф.М. Асадовтың араб деректерін жүйелеген еңбегі және Б.Е. Көмековтің кимактар туралы зерттеуі маңызды деректік негіз ретінде қарастырылды (Асадов, 1993; Кумеков, 1972).

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Бұл әдіс археологиялық материалдарды ортағасырлық жазба деректермен салыстыра қарастырылды. Салыстырмалы талдау арқылы түркі халықтарының дәстүрлі аңшылық тәжірибесі мен археологиялық олжалар арасындағы сабақтастық, сондай-ақ аңшылықтың әскери машықпен, әлеуметтік мәртебемен және дүниетанымдық түсініктермен негізге алынды.

Талқылау

Ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениетін зерттеу бұл құбылыстың көшпелі қоғамда шаруашылық, әскери, әлеуметтік және дүниетанымдық қызметтерді қатар атқарғанын көрсетеді. Қарастырылған деректер жазба деректер, петроглифтік материалдар, қару-жарақ кешендері, ат әбзелдері, сәндік-қолданбалы өнер туындылары және дүниетанымдық-символикалық бейнелер түрінде жүйеленеді. Бұл материалдар аңшылықты тек тұрмыстық кәсіп немесе азық табу тәсілі ретінде емес, әскери машықты жетілдіретін, әлеуметтік мәртебені танытатын және сакралды түсініктерді бейнелейтін маңызды мәдени құбылыс ретінде сипаттауға негіз болады (Асадов, 1993; Кубарев, 1984; Самашев, 2022; Дробышев, 2023).

Ең алдымен, жазба деректер түркілердің аңшылық мәдениетін олардың әскери-көшпелі өмір салтымен тығыз байланыста сипаттайды. Ф.М. Асадов жинақтаған араб деректерінде түркілер ат үстіндегі жауынгер халық ретінде суреттеледі. Араб авторлары олардың жылқыны меңгеру шеберлігін, ұзақ жорықтарға төзімділігін, қару қолданудағы ептілігімен қатар ат үстіндегі өмірге бейімділігін алға тартады (Асадов, 1993: 37). Түркі жауынгерінің жорық және аңшылық барысында бірнеше атты қатар пайдалануы, сондай-ақ қажет жағдайда аң аулау арқылы азық қорын толықтыруы аңшылықтың көшпелі әскери өмір салтының ажырамас бөлігі болғанын айғақтайды (Асадов, 1993).

А.С. Юнусов араб авторларының мәліметтерін талдай отырып, VII-X ғасырлардағы түркілердің әскери ісі жоғары деңгейде дамығанын, оның негізінде атты әскер, шапшаң қозғалыс, садақпен дәл ату және кеңістікті тиімді пайдалану дағдылары тұрғанын атап өтеді. Түркілердің жауынгерлік қабілеті олардың табиғи ортада еркін қимылдауымен, жылқыны жетік меңгеруімен және қаруды, әсіресе садақты, тиімді қолдануымен сипатталады (Юнусов, 1990: 97-103).

Араб деректеріндегі бұл мәліметтер археологиялық және бейнелеу материалдарымен де өзара үндеседі. Петроглифтердегі аңшылық көріністерінде аңшылар көбіне садақ тартқан, аңды қуған, нысанаға оқ атуға дайын тұрған немесе ұжымдық аңшылыққа қатысқан сәтінде бейнеленеді. Бұл композициялар аңшылықтың техникалық тәсілдерін ғана емес, ат үстіндегі қозғалыс дағдыларын, қару қолдану машығын және аңды қаумалау сияқты ұжымдық әрекет үлгілерін де аңғартады (Кубарев, 1984; Мухарева, 2007; Черемисин, 2004: 44-45).

Петроглифтердегі аңшылық сюжеттері түркілердің көркемдік дәстүрі мен дүниетанымдық түсініктерін де бейнелейді. Аңшылық сахналарында арқар, тауешкі,

бұғы, марал, қабан, қасқыр, жыртқыш құстар сияқты жануарлардың бейнеленуі табиғи ортаның нақты көрінісін ғана емес, жануарлар әлеміне қатысты символикалық қабылдауды да көрсетеді (Мухарева, 2007; Черемисин, 2004). Әсіресе салт атты аңшының садақпен аң аулау сәті, аңды қуып келе жатқан динамикалық бейнелер және кей жағдайларда артқа бұрылып садақ тартқан жауынгерлік қимылдар аңшылық пен соғыс өнерінің ортақ композициялық жүйеде берілгенін байқатады (Кубарев, 1984; Самашев, 2022).

Қару-жарақ кешендері де аңшылық пен әскери машық арасындағы байланысты айғақтайтын маңызды дерек болып табылады. Ф.Х. Арсланова Жоғарғы Ертіс өңіріндегі қимақтардың жебе ұштарын қарастыра отырып, VIII ғасырда қимақтарда түрік типіндегі садақтар, үшқанатты ысқырғыш жебелер және қабыршақты сауыттар болғанын, ал жеңіл атты әскер қимақ әскери күшінің негізін құрағанын атап өтеді (Арсланова, 2013). Бұл деректер садақ пен жебе жүйесінің аңшылықта да, соғыста да ортақ техникалық база қызметін атқарғанын көрсетеді. IX-X ғасырларда қимақ қоғамының көпэтникалық сипаты қару-жарақ түрлерінің жетілуіне және Оңтүстік Сібір мен Орталық Азиядан келген үлгілердің таралуына ықпал еткен. Демек, аңшылық құралдары мен жауынгерлік қару-жарақ арасындағы шекара әрдайым қатаң болмаған, керісінше, олардың функциялық жақындығы көшпелі қоғамның әскери-шаруашылық болмысынан туындаған (Арсланова, 2013; Кушкумбаев, 2009).

Аңшылық мәдениетін зерттеуде сәндік-қолданбалы өнердегі зооморфтық бейнелердің де маңызы зор. Ортағасырлық жыртқыш аң бейнелері зерттеушілер тарапынан көне «аң стилі» дәстүрінің жалғасы ретінде қарастырылады. Тараздан табылған барыс денелі, қасқыр басты қола аспа әшекейді талдау ортағасырлық өнерде жыртқыш аң бейнесінің тек сәндік мақсатта ғана қолданылмағанын, оның этномәдени жадымен, мифологиялық түсініктермен және әскери символикамен тығыз байланысты болғанын көрсетеді (Смаилов және т.б., 2025). Осы тұрғыдан алғанда, жыртқыш аң бейнесі аңшылық мәдениетінің көркемдік қырын ғана емес, идеологиялық-семантикалық мазмұнын ашады.

Ортағасырлық түркі өнеріндегі зооморфтық бейнелерді түсіндіруде Л.Р. Кызласов пен Г.Г. Корольдің сәндік өнерді тарихи дерек ретінде қарастырған еңбегі әдістемелік тұрғыдан маңызды. Авторлар ортағасырлық хакастардың VI-X ғасырлардағы сәндік және орнаменттік өнерін зерттей отырып, орнамент пен декордың тек әсемдік қызмет атқармайтынын, халықтың дүниетанымы, этномәдени байланыстары, шаруашылық-тұрмыстық ерекшеліктері мен тарихи даму деңгейін көрсететін дереккөзі бола алатынын негіздейді (Кызласов, Король, 1990). Бұл тұжырым түркілердің аңшылық мәдениетіне қатысты зооморфтық және орнитоморфтық бейнелерді талдауда да маңызды. Себебі аң, құс және жыртқыш бейнелері ортағасырлық түркілердің көркемдік талғамын ғана емес, олардың мифологиялық және әлеуметтік түсініктерін де бейнелейді.

Қыран құс бейнесі түркілердің аңшылық мәдениетінде ерекше семантикалық мәнге ие болды. Н. Базылхан жыртқыш құстардың көшпелілер өнерінде мифологиялық түсініктерді ғана емес, күнделікті тұрмыста аңшылыққа пайдаланылғанын да көрсететінін атап өтеді (Базылхан, 2013). Автордың пайымдауынша, қыран құстар көне түркі этносимволикасында Тәңірі, Жоғарғы әлем, билік және аспандық қуат ұғымдарымен сабақтас қарастырылған. Бұл тұжырым саятшылықтың түркі қоғамында тек аң аулау тәсілі емес, әлеуметтік бедел мен сакралды дүниетанымның көрінісі ретінде қарастырылады (Базылхан, 2013).

Ю.И. Дробышевтің ежелгі түркі тас мүсіндеріндегі құс бейнелеріне арналған зерттеуі бұл мәселені одан әрі тереңдете түседі. Автор белгілі жүздеген көне түркі тас

мүсіндерінің ішінде құс бейнесі бар ескерткіштердің өте сирек кездесетінін атап өтіп, бұл бейненің кездейсоқ емес (Дробышев, 2023). Дробышев құсты марқұмның «ұшып бара жатқан жаны» ретінде түсіндіретін дәстүрлі көзқараспен шектелмей, оны марқұм жанын Жоғарғы әлемге бастап баратын символдық бейне ретінде қарастырады. Сонымен қатар мұндай мүсіндер тірісінде қыран құспен аң аулаумен танылған адамдарға арналуы мүмкін деген болжам ұсынады (Дробышев, 2023). Бұл пікір саятшылықтың тек шаруашылық әрекетпен немесе элиталық ортадағы мәртебелік дәстүрмен шектелмей, ғұрыптық-мемориалдық және дүниетанымдық мәнге ие болған күрделі мәдени құбылыс екенін айғақтайды.

Ф.Х. Арсланованың қимақ әйелдерінің бас киімдеріндегі құс бейнесіне қатысты деректері де осы тұжырымдармен үндеседі. Ертiс бойы мен оған шекаралас аймақтардағы әйел жерлеулерінен жыртқыш құстардың көлемді құйма мүсіндері мен барельефті бейнелерінің табылуы құс символикасының қимақ қоғамында кең семантикалық мәнге ие болғанын көрсетеді (Арсланова, 2013). Автор бұл бейнелерді тотемдік түсінікпен қатар, жаман күштерден қорғайтын тұмарлық сипаттағы заттар ретінде де түсіндіреді. Сонымен бірге мұндай бұйымдар табылған жерлеулердегі ақыреттік заттар жерленген адамдардың қоғамдағы ерекше әлеуметтік топқа жатуы мүмкін екенін аңғартады (Арсланова, 2013). Осыған байланысты құс бейнесін аңшылық тәжірибемен ғана емес, әлеуметтік мәртебе, ғұрыптық қызмет және қорғаныштық символикамен сабақтастықта қарастыру қажет.

Жоғарыда қарастырылған деректер ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениеті бірнеше деңгейде қызмет атқарғанын көрсетеді. Біріншіден, аңшылық көшпелі шаруашылық жағдайында азық табудың және табиғи ортаға бейімделудің маңызды тәсілі болды. Екіншіден, ол садақ ату, ат үстіндегі қозғалыс, аңды куу, қоршау және ұжымдық әрекет сияқты әскери машықтарды қалыптастыратын тәжірибелік мектеп қызметін атқарды (Асадов, 1993; Кушкумбаев, 2009). Үшіншіден, аңшылық сюжеттері петроглифтерде, торефикада және сәндік-колданбалы өнерде бейнеленіп, түркілердің көркемдік дәстүрі мен әлеуметтік дүниетанымының бір бөлігіне айналды (Кубарев, 1984; Самашев, 2022; Кызласов, Король, 1990). Төртіншіден, жыртқыш аңдар мен қыран құстар бейнесі билік, ерлік, қорғаныш, Жоғарғы әлем және сакралды кеңістік ұғымдарымен байланысты күрделі символикалық жүйені қалыптастырды (Базылхан, 2013; Дробышев, 2023; Смаилов және т.б., 2025).

Осылайша, археологиялық материалдар, жазба деректер және композициялық бейнелерді кешенді талдау ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениеті әскери тәжірибе, әлеуметтік мәртебе және рухани дүниетаным тоғысқан күрделі мәдени құбылыс ретінде сипаттауға негіз болады. Аңшылықтың петроглифтерде, қару-жарақта, ат әбзелдерінде, сәндік бұйымдарда және мемориалдық ескерткіштерде бейнеленуі оның түркі қоғамының материалдық және рухани мәдениетіндегі маңызды орнын айғақтайды (Арсланова, 2013; Самашев, 2022; Дробышев, 2023; Базылхан, 2013).

Зерттеу нәтижелері

Қазақстан, Ресей және Моңғолия аумақтарындағы ортағасырлық петроглифтерде аңшылық тақырыбы кеңінен көрініс тапқан. Ерте ортағасырлық кезеңге жататын жартас суреттерінде аң аулау үдерісі, аңшылардың қарулану жүйесі, ат үстіндегі қимыл-қозғалысы және аңшылық нысаны болған жабайы жануарлардың бейнелері жиі кездеседі. Мұндай петроглифтік композициялар көшпелі түркілердің шаруашылық кәсібін, әскери машықтарын және дүниетанымдық түсініктерін айғақтайтын маңызды дереккөздердің бірі болып табылады.

Аталған сюжеттердің ішінде арқарға аңшылық жасап жүрген түркі салт аттысының бейнесі ерекше назар аудартады. Композицияда аңшының ат үстіндегі қимылы шынайы әрі динамикалық түрде берілген. Оның алты ұзын өрілген бұрымы мен бұрым ұшындағы шашбауларының анық бейнеленуі сол кезеңдегі түркілердің этномәдени ерекшеліктері мен әлеуметтік келбетін көрсетеді. Мұндай сипаттық белгілер петроглиф авторларының аңшылық үдерісін ғана емес, сонымен қатар киім үлгісін, сыртқы келбетті және символикалық мәні бар белгілерді де нақты жеткізуге ұмтылғанын аңғартады (Самашев, 2010, 57 б.).

Жоғарыда аталған аңшылық көріністерінде аңшылар көбіне садақты тартқан немесе оқ атуға дайын тұрған сәтінде бейнеленеді. Композициялық сюжеттерде жаяу аңшылармен қатар атты аңшылардың да қатысуы көшпелі қоғамдағы аңшылықтың әскери сипатымен тығыз байланысты. Петроглифтерде аңшылардың киім үлгілері, қару-жарақтары мен ат әбзелдерінің ұсақ бөлшектерінің дәл әрі егжей-тегжейлі берілуі ерекше назар аударады. Мұндай бейнелер арқылы аңшылық құралдарының кешенін, қару түрлерін, сондай-ақ сол кезеңдегі киім мәдениетінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік туады. Сонымен қатар бұл көріністер Копен чаатасы ескерткіштерінен табылған бейнелермен ұқсастықтар байқатады. Атап айтқанда, аңшылардың композициялық орналасуы, қару қолдану тәсілдері және бейнелеу мәнеріндегі ортақ белгілер ерте ортағасырлық түркілердің көркемдік дәстүрлері мен аңшылық мәдениетінің өзара сабақтастығын көрсетеді (Евтюхова Л.А., Киселев С.В.: 1940).

Алтай жартас суреттерінде бейнеленген түркі аңшылары әдетте белі буылған шекпен киімінде көрсетілген. Кейбір бейнелерде белдікке ілінген қорамсақтар мен садақ қаптары анық байқалады. Түркілердің шаш үлгісі тарқатылған немесе бірнеше өрім түрінде беріліп, өрімдердің ұшына ұзынша шашбаулар тағылған. Петроглифтерде құлақшыны бар малақайға немесе қалпаққа ұқсас бас киім үлгілері де кездеседі. Бұл детальдар ерте ортағасырлық түркілердің сыртқы келбеті, қарулану жүйесі және киім мәдениеті туралы маңызды мәлімет береді (Черемисин 2004: 45).

Жартас суреттеріндегі түркі аңшыларының басым көпшілігі садақ пен жебемен қаруланған күйде бейнеленген. Осыған археологиялық жәдігерлерде бейнеленген аңшылық көріністер дәлел. Солардың қатарында археолог, ғалым З. Самашев жүргізген археологиялық зерттеулер барысында Елеке Сазы қорымы аумағында орналасқан «Қаған кешенінен» бірқатар құнды археологиялық олжалар табылған. Солардың бірі – темірден жасалған үзеңгі. Аталған үзеңгіге күмісті қақтау техникасы арқылы бедерленген. Декоративтік композицияда өсімдік текті өрнектермен қатар аңшылық көріністері, ат үстінде садақ тартқан салт атты аңшының бейнесі және олардың жыртқыш аңды – жолбарыс немесе барысты аулау сәті көркем түрде бедерленген. Бұл бейнелер ерте ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениеті мен әскери дәстүрлерінің өзара байланысын, сондай-ақ сол кезеңдегі көркемдік талғам мен металл өңдеу өнерінің жоғары деңгейін айғақтайды (Самашев 2022: 178, сур. 7). Мұндай аңшылық көрінісі әртүрлі археологиялық ескерткіш түрлерінде кездесетін ерте ортағасырлық бейнелермен ұқсастық байқатады. Атап айтқанда, онда ат үстінде шауып келе жатып, артқа бұрылып садақ тартқан атты садақшылардың динамикалық бейнелері көрсетілген (Кесте 1).

1 Кесте. Ат үстіндегі садақшы бейнесінің әртүрлі археологиялық деректердегі көрінісі

№	Ескерткіш / табылған	Дерек түрі	Бейнелеу мазмұны	«Бейнелік-композициялық ерекшелігі
---	----------------------	------------	------------------	------------------------------------

	орны			
1	2	3	4	5
1	Сулек жартас суреттері	Петроглиф	Ат үстіндегі садақшы шауып келе жатып, артқа бұрылып оқ ату сәтінде бейнеленген	Салт аттының денесі алға бағытталғанымен, қару қолдану бағыты артқа қарай берілген. Бұл «парфияндық ату» деп аталатын күрделі әскери- аңшылық тәсілге жақын
2	Копен чаатасы	Металл қапсырма	Салт атты садақшы ат үстінде шауып келе жатып, артқа бұрылып оқ атады	Композиция жинақы әрі динамикалық. Аттың қозғалысы мен садақшының бұрылған қалпы жауынгерлік қимылын анық көрсетеді
1	2	3	4	5
3	Красноярск қаласы, тостағандағы бейне	Ыдыс бетіндегі бейне	Атты садақшы қозғалыс үстінде артқа қарай оқ атады	Ыдыс бетіндегі сәндік бейне ретінде берілген. Бұл мотивтің әртүрлі материалдық ортада таралғанын көрсетеді
4	Уфа қаласы, табақтағы бейне	Металл табақтағы бейне	Ат үстіндегі садақшы артқа бұрылып оқ ату сәтінде көрсетілген	Бейне композициялық жағынан салтанатты әрі сәндік сипатқа ие. Ат, садақшы және қару- жарақ бөлшектері көркемдік мәнермен берілген
5	Шемаха табағындағы бейне	Металл табақтағы бейне	Атты садақшы толық қаруланған күйде, артқа бұрылып оқ атуда	Садақшының әскери жабдығы, садақ, қорамсақ және ат әбзелдері анығырақ көрсетілген. Композицияда жауынгерлік сипат басым
6	Елеке Сазы, Абай облысы	Күміспен әшекейленген темір үзеңгідегі торевтикалық бейне	Ат үстіндегі садақшы жыртқыш аңды жолбарыс немесе барысты аулау сәтінде бейнеленген	Элиталық ғұрыптық-еске алу кешенінен табылған заттық дерек; бейне үзеңгіге қақтау техникасымен түсірілген

Бұл ұқсастықтар Алтайдағы Кудыргэ қорымынан табылған садақ қаптырмасында (б.з. IV-VII ғғ.) ерекше байқалады. Садаққа бекітілген сүйектен жасалған пластиналы қаптырмаларда ер-тоқым үстінде шауып келе жатып аң аулап, жануарларды қуып, садақпен атып келе жатқан салт атты аңшының бейнесі екі рет қайталанып бейнеленген (Гаврилова, 1965). Кудыргэ қорымынан табылған ер-тоқым қаптырмаларындағы бұл сюжет ғылыми әдебиетте бірнеше рет талданып, әртүрлі зерттеушілердің назарын

аударған. Мәселен, С.И. Руденко мен А.Н. Глухов бейнелердегі жергілікті және сырттан енген көркемдік элементтерді атап өтіп, композициядағы жолбарыс бейнелерінің статикалық сипатта берілуін олардың жергілікті фаунаға тән емес жануарлардан алынғандығымен түсіндіріп, бұл бейнелердің басқа мәдени үлгілерге негізделгенін көрсетеді. С.В. Киселевтің пікірінше, жолбарыс бейнелері сасанидтік өнер дәстүрлерінің ықпалымен қалыптасқан көркемдік үлгілер қатарына жатады және жергілікті шеберлер тарапынан қайта өңделген сипатқа ие болған (Степи Евразии в эпоху средневековья 1981: 37).

Композицияда бейнеленген жануарлар қатарында жолбарыс, марал, бұғы, аю, жабайы жылқы, тау ешкі, қарақұйрық, түлкі, қоян және балық бейнелері кездеседі. Балықтың бейнеленуі ерекше назар аудартады (Грязнов 1961: 17). Ортағасырлық деректерде кимактардың да балық аулаумен де айналысқаны айтылады. Әл-Идриси олардың «күріш, ет және балықпен қоректенетінін, өзендерінде балықтың өте көп екенін» атап көрсетеді. Әсіресе Гамаш (Ертіс) өзенінде ірі балықтардың мол болғаны туралы мәлімет береді. Түркі тілдік деректерде балық аулау құралдарына қатысты да арнайы терминдер кездеседі. Мысалы, аргак – қармақ, аг – ау, ужан (улык) – шағын қайық, кема (караб) – үлкен қайық деген мағыналарды білдіреді (Кумекоев 1972: 93). Жазба деректердегі бұл мәліметтер Ф.Х. Арсланова жүргізген археологиялық қазба жұмыстары материалдармен де дәлелденеді. Ертіс өңіріндегі VIII-IX ғасырларға жататын қорымдардан балық бейнесіндегі мүсіндік бұйымдардың табылуы сол кезеңдегі балықшылықтың кең таралғанын көрсетеді (Арсланова 1968: 108).

Аңшылық сахналарында аңшыларға көмекші ретінде пайдаланылған аңшы иттері де жиі бейнеленеді. Олар олжаны қуып жетіп немесе анды иесіне қарай қуып әкелетін сәтте көрсетілген (Черемисин 2004: 44, сур. 8-9). Жартас суреттерінде аңшылық нысандары ретінде Алтай табиғатына тән жабайы жануарлар бейнеленген. Олардың ішінде ең жиі кездесетіні – бұғы тұқымдас жануарлар (елік пен марал). Сонымен қатар тау ешкілері мен арқарлардың бейнелері де ұшырасады. Ал қауіпті әрі күрделі олжа саналатын аю, қабан, қасқыр және жыртқыш құстар сирек бейнеленген. Көптеген жануарлар жебемен жараланған немесе атылған күйінде көрсетіледі.

Аңшылық барысында жауынгерлер тек жеке жауынгерлік дағдыларын ғана емес, сонымен қатар әскери бөлімдердің өзара әрекеттесу тәсілдерін де шыңдаған. Алтаймен шектесетін Моңғолия, Қазақстан және Солтүстік Қытай далаларында, яғни VI-VIII ғасырларда түркілер үстемдік құрған аймақтарда, кең аумақты қамтитын және көп адам қатысатын ұжымдық «қоршау» аңшылықтары ұйымдастырылған. Аңшылықтың бұл түрі түркі әскери жүйесінің маңызды жаттығу элементі саналған (Кушкумбаев 2009: 142).

Ерте ортағасырлық түркілер арасында кең тараған қоршау аңшылығы арнайы дайындықты талап еткен. Мұндай аңшылықтар жауынгерлер үшін соғыс алдындағы жаттығулардың бір түрі қызметін атқарған. Сонымен қатар сәтті ұйымдастырылған аңшылық нәтижесінде көп мөлшерде ет алынған, бұл көшпелі түркілердің негізгі азықтарының бірі болған. Кейбір жағдайларда соғыс уақытында да азық қорын толықтыру мақсатында аңшылық ұйымдастырылып отырған (Гумилев 1967: 70).

Түркілердің әскери дәстүрлерінің ықпалы көрші мемлекеттерде де байқалды. Қытайдың солтүстік шекарасында қызмет атқарған қолбасшы Ли Юань (кейін Тан әулетінің алғашқы императоры Гаоцзу) түркілермен жиі байланыста болып, олардың әскери дәстүрлерін жақсы білген. Түркілерге қарсы тиімді әскер қалыптастыру мақсатында ол өз жауынгерлерін көшпелі өмір салтына бейімдеп, оларды қоршау әдісімен ұйымдастырылатын ұжымдық аңшылыққа қатысуға үйреткен (Гумилев 1967: 139).

Аңшылық жетістіктері мен ерліктерінің түркі қоғамында жоғары бағаланғаны көршілес өңірлердегі руникалық ескерткіш мәтіндерінен де байқалады. Алтай аймағына жақын өңірлерде табылған кейбір ескерткіш жазбаларда аңшылықтағы табыстар мен ерлік істер арнайы атап көрсетілген. Зерттеушілердің пікірінше, жас түркі жігіті ірі аңшылық ерлік жасаған жағдайда «ер есімін» алып, яғни қоғамдағы ересек ер адамның әлеуметтік мәртебесіне көтеріле алған (Кляшторный, Савинов 2005: 153).

Х. Нугтерен саятшылықты тек сырттан енген мәдени құбылыс ретінде қарастырудың біржақты екенін алға тартады. Автор Клаусонның қыран құспен аң аулау дәстүрі ирандық көршілерден енген және негізінен сарайлық ортаға тән құбылыс болды деген пікіріне сын көзбен қарайды. Қарахан дәуіріне қатысты түркілік деректер, әсіресе Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі мысалдар, түркі қоғамында қыран құстар туралы жүйелі таным қалыптасқанын және саятшылыққа қатысты арнайы лексикалық қордың болғанын айғақтайды. (Nugteren, 2018: 646). Бұл тұжырым саятшылықтың түркілердің төл мәдени тәжірибесімен тығыз байланысты болғанын айғақтайды. Түркі ақсүйектері арасында аңшылықтың беделді түрлерінің бірі – қыран құспен саятшылық болған. Мұндай аңшылық ерте ортағасырлық түркі петроглифтерінде сирек болса да кездесетін, бірақ мазмұны жағынан маңызды сюжеттердің бірі ретінде көрініс табады. Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі» еңбегіндегі аңшылыққа қатысты лексикалық материалдар ортағасырлық түркілердің табиғи орта, жануарлар әлемі және саятшылық дәстүрі туралы түсініктер кездеседі. Сөздікте ат үстіндегі көшпелі өмір салтын танытатын ат термині, аңшылық нысандары ретінде құлан, қабан, кеклік атаулары, сондай-ақ қыран құспен аң аулау дәстүріне қатысты шағыры – «лашын» және «лашын құсты қолға қондырып...» түріндегі мәтіндік дерек кездеседі. Бұл лексикалық материалдар аңшылықтың түркі қоғамында тек шаруашылық әрекет емес, арнайы терминологиялық өрісі қалыптасқан мәдени тәжірибе болғанын көрсетеді (Түрік сөздігі, 1997).

Енисей өзені аңғарынан табылған руникалық мәтіндер де аңшылықтың түркі халықтарының мәдени өмірінде маңызды орын алғанын көрсетеді. Түркілерге тілдік және мәдени тұрғыдан жақын болған қырғыз элитасының да аңшылықты ерекше жақсы көргені байқалады. Дегенмен жауынгердің басты абырой көрсеткіші – шайқаста жеңілген жаулар саны болған. Соған қарамастан, жеке жекпе-жектегі жеңістер мен аңшылық жетістіктері бір деңгейде бағаланған (Кормушин 2008: 307). Руникалық мәтіндерде кейде жауынгердің өлтірген жауларының саны көрсетілгеннен кейін оның аңшылықтағы жетістіктері де қатар беріледі. Мысалы, бір мәтінде: «Мен жиырма екі жау жауынгерін өлтірдім. Мен көк бөрілерді, қара бұлғындарды, бұғыларды ауладым...» деген мазмұндағы жолдар кездеседі (Кормушин 2008: 308).

Араб деректеріне сүйенсек, түркілер әскери жорықтар кезінде де аңшылықпен айналысқан (Асадов, 1993: 37). Дегенмен аңшылық тек әскери жаттығу немесе ақсүйектерге тән мәртебелік әрекет ретінде ғана қарастырылмаған. Оның өзіндік ережелері мен дәстүрлі қағидалары қалыптасқан. Бұл қағидаларды бұзу ауыр салдарға әкелуі мүмкін деп түсінілген. Мысалы, қытай жылнамаларында түркі қағаны Шабалионың аңшылық кезінде дәстүрлі тәртіпті бұзғаны туралы мәлімет беріледі. Дерек бойынша, ол аң аулау барысында киіктің тек дәмді бөліктерін ғана алып, қалғанын тастап отырған. Мұндай әрекет аңшылыққа қатысты қалыптасқан дәстүрлі нормаларға қайшы саналған. Кейін аңшылықтан оралған соң қаған ордасында өрт шығып, көп ұзамай қағанның қайтыс болуы осы оқиғамен байланыстырылған (Потапов, 2001: 33).

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениеті көшпелі қоғамның шаруашылық, әскери, әлеуметтік және дүниетанымдық қызметтерін тоғыстырған кешенді мәдени жүйе болғанын көрсетті.

Петроглифтердегі аңшылық көріністері ортағасырлық түркілердің аң аулау тәсілдерін, қарулану жүйесін, ат үстіндегі қозғалыс машықтарын және аңшылық нысандарын анықтауға мүмкіндік береді. Салт атты садақшы, садақ пен қорамсақ, аңшы иттері, жабайы жануарлар мен қыран құстар бейнелері аңшылықтың нақты тәжірибелік қырын ғана емес, оның көркемдік және символикалық мазмұнын да айғақтайды. Әсіресе ат үстінде шауып келе жатып садақ тарту, артқа бұрылып оқ ату, аңды қуу және қоршау сияқты көріністер аңшылық пен әскери өнердің өзара сабақтастығын көрсетеді.

Археологиялық олжалар, соның ішінде Елеке Сазы кешенінен табылған күміспен бедерленген темір үзеңгідегі аңшылық көрінісі, түркі элитасының мәдени дүниетанымында аңшылық сюжеттерінің ерекше мәнге ие болғанын дәлелдейді.

Жазба деректер де бұл тұжырымды толықтыра түседі. Араб, қытай және көне түркі руникалық мәтіндеріндегі мәліметтер түркілердің әскери жорықтар кезінде де аңшылықпен айналысқанын, ал аңшылықтағы ерлік пен жетістік қоғамда жоғары бағаланғанын аңғартады. Қыран құспен саятшылық та ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениетінде айрықша орын алды. Қыран құс бейнесі аңшылық тәжірибемен қатар, әлеуметтік бедел, элиталық мәдениет, Тәңірлік дүниетаным және сакралды кеңістік ұғымдарымен сабақтас қарастырылды. Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі» еңбегіндегі аңшылық пен саятшылыққа қатысты лексикалық деректер бұл мәдени тәжірибенің түркі тілдік санасында терең орныққанын көрсетеді. Ат, құлан, қабан, кеклік, шағры сияқты терминдер ортағасырлық түркілердің табиғи орта, жануарлар әлемі және аңшылық дәстүрі туралы түсініктерін нақтылайтын маңызды деректік негіз болып табылады.

Сонымен, ортағасырлық түркілердің аңшылық мәдениеті шаруашылық қажеттілік, әскери дайындық, әлеуметтік мәртебе және дүниетанымдық-символикалық түсініктер тоғысқан кешенді мәдени жүйе ретінде қалыптасты. Аңшылық көріністерінің петроглифтерде, қару-жарақ пен ат әбзелдерінде, сәндік бұйымдарда, жазба деректерде және тілдік материалдарда сақталуы оның түркі қоғамының материалдық және рухани мәдениетіндегі маңызы жоғары болғанын дәлелдейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- Арсланова Ф.Х. Памятники Павлодарского Прииртышья (VII–XII вв.) // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата, 1968. – С. 98-111.
- Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку: Элм. 1993. – 204 с.
- Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. – М.; Л.: Наука, 1965. – 144 с.
- Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 504 с.
- Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // АСГЭ. Вып. 3. Эпоха бронзы и раннего железа Сибири и Средней Азии. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1961. – С. 7-31.
- Евтюхова Л.А., Киселев С.В. Чаа-тас у села Копены // Труды Государственного исторического музея. – Т. XI. – М., 1940.
- Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2005. – 346 с.

- Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии: грамматика, текстология. – М.: Наука, 2008. – 348 с.
- Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. – Новосибирск: Наука, 1984. – 230 с.
- Кумекон Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам / Отв. ред. Б.С. Сулейменов. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.
- Кушкумбаев А.К. Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование. – Кокшетау: Келешек-2030, 2009. – 170 с.
- Потапов Л.П. Охотничий промысел у алтайцев (отражение древнетюркской культуры в традиционном охотничьем промысле алтайцев). – СПб.: МАЭ РАН, 2001. – 167 с.
- Самашев З. Древнетюркский культово-поминальный комплекс в Восточном Казахстане // Theory and Practice of Archaeological Research. – 2022. – № 4 (34). – С. 163–184.
- Самашев З., Айткали А.К., Толегенов Е. К вопросу о сакрализации образа кагана // Поволжская археология. – 2022. – № 2 (40). – С. 21–34.
- Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Древнетюркские тамги. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2010. – 168 с.
- Степи Евразии в эпоху средневековья / Отв. ред. С.А. Плетнева; авт. А.К. Амброз, В.Б. Ковалевская, И.Л. Кызласов и др. – М.: Наука, 1981. – 302 с.
- Самашев З. Граффити средневековых кочевников // Вопросы археологии Западного Казахстана. – Самара: Диалог, 1996. – С. 259 - 269.
- Савинов Д.Г. Восточные мотивы в изображениях Шиповских пластин (к истории формирования древнетюркской изобразительной традиции) // Первобытная археология. Человек и искусство (к 70-летию Я.А. Шера). Новосибирск, 2002.
- Смаилов Ж.Е., Хасенова Б.М., Дарменов Р.Т., Абильдин А.К. Образы хищников в эпоху Средневековья: наследие традиций звериного стиля. Археология Казахстана. 2025. № 1 (27). С. 238 - 252.
- Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит түрік): 3 томдық шығармалар жинағы, 1 том / Қазақ тіліне аударған А. Егеубай. – Алматы: ХАНТ. 590 б.
- Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – М.: Наука, 1980. – 328 с.
- Черемисин Д.В. Результаты новейших исследований петроглифов древнетюркской эпохи на Юго-Восточном Алтае // АЭАЕ. – 2004. – № 1. – С. 39–50.
- Юнусов А.С. Военное дело тюрков в VII-X вв. (по арабским источникам) // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. Н., 1990. С. 117–123
- Nugteren H. Names for hunting birds and falconry terms in Kipchak / Northwestern Turkic // Raptor and Human: Falconry and Bird Symbolism throughout the Millennia on a Global Scale / eds. K.-H. Gersmann, O. Grimm. – Schleswig: Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology, 2018. – P. 645 – 660.

А.М. Дуйсенбеков

Шәкарім университет (Семей, Қазақстан)

ОХОТНИЧЬЯ КУЛЬТУРА СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКОВ: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ ОБЗОР

Аннотация. В статье комплексно рассматривается охотничья культура средневековых тюрков на основе археологических материалов и письменных источников. Основное внимание уделяется хозяйственным, военным, социальным и мировоззренческим функциям охоты в кочевом тюркском обществе. Показано, что для средневековых тюрков охота была не только видом деятельности, обеспечивавшим повседневные и хозяйственные потребности, но и практической средой, формировавшей ловкость,

меткость, выносливость и способность всадника-воина осваивать пространство. В исследовании анализируются охотничьи сюжеты в петроглифах, комплексы вооружения, конское снаряжение, предметы декоративно-прикладного искусства, а также изображения хищных животных и ловчих птиц; раскрывается их источниковое значение для изучения материальной и духовной культуры тюрков. В статье традиции конной охоты с луком, организации облавной охоты, изображения диких животных и использования ловчих птиц рассматриваются во взаимосвязи с кочевой военной культурой. Виды оружия, движения охотника, элементы одежды и конского снаряжения, представленные в охотничьих сценах, дают важные сведения о быте, воинских навыках и художественных традициях средневековых тюрков. Кроме того, образы хищных животных и птиц интерпретируются как символическая система, связанная с представлениями о власти, героизме, защите, сакральном пространстве и социальном статусе. В результате исследования делается вывод, что охотничья культура средневековых тюрков представляла собой комплексную культурную систему, в которой пересекались хозяйственная адаптация, военный опыт, социальная структура и духовное мировоззрение кочевого общества.

Ключевые слова: средневековые тюрки, охотничья культура, археологические памятники, петроглифы, кочевое общество, конная охота, письменные источники.

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований на 2024-2026 гг. Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, IPH BR24992916.

A.M. Duisenbekov

Shakarim University (Semey, Kazakhstan)

HUNTING CULTURE OF THE MEDIEVAL TURKS: ARCHAEOLOGICAL MATERIALS AND A SOURCE-BASED REVIEW

Abstract. The article provides a comprehensive study of the hunting culture of the medieval Turks based on archaeological materials and written sources. The main focus of the research is on the economic, military, social, and worldview-related functions of hunting in nomadic Turkic society. The article demonstrates that, for the medieval Turks, hunting was not merely an occupation aimed at meeting subsistence and everyday needs, but also a practical environment that developed the agility, marksmanship, endurance, and spatial orientation skills of the mounted warrior. The study analyzes hunting scenes in petroglyphs, weapon complexes, horse equipment, objects of decorative and applied art, as well as images of predatory animals and birds of prey, revealing their value as sources for understanding the material and spiritual culture of the Turks. The traditions of mounted archery hunting, collective driven hunts, the depiction of wild animals, and the use of birds of prey are examined in connection with nomadic military culture. The types of weapons, the hunter's movements, clothing elements, and horse equipment represented in hunting scenes provide important evidence on the everyday life, military skills, and artistic traditions of the medieval Turks. In addition, images of predatory animals and birds are interpreted as a symbolic system associated with ideas of power, heroism, protection, sacred space, and social status. The study concludes that the hunting culture of the medieval Turks constituted an integrated cultural system in which the

economic adaptation, military experience, social structure, and spiritual worldview of nomadic society intersected.

Keywords: medieval Turks, hunting culture, archaeological monuments, petroglyphs, nomadic society, mounted hunting, written sources.

Source of funding: The study was carried out within the framework of the fundamental research project for 2024-2026 funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, IRN BR24992916.

References

- Arslanova F.Kh. Monuments of the Pavlodar Irtysh Region (7th–12th centuries) // *New Developments in the Archaeology of Kazakhstan*. – Alma-Ata, 1968. – P. 98–111.
- Asadov F.M. Arab Sources on the Turks in the Early Middle Ages. – Baku: Elm, 1993. – 204 p.
- Gavrilova A.A. The Kudyrga Burial Ground as a Source for the History of the Altai Tribes. – Moscow; Leningrad: Nauka, 1965. – 144 p.
- Gumilev L.N. The Ancient Turks. – Moscow: Nauka, 1967. – 504 p.
- Gryaznov M.P. The Earliest Monuments of the Heroic Epic of the Peoples of Southern Siberia // *Archaeological Collection of the State Hermitage. Issue 3. The Bronze Age and Early Iron Age of Siberia and Central Asia*. – Leningrad: State Hermitage Publishing House, 1961. – P. 7–31.
- Evtukhova L.A., Kiselev S.V. Chaa-tas near the Village of Kopeny // *Proceedings of the State Historical Museum*. – Vol. XI. – Moscow, 1940.
- Klyashtorny S.G., Savinov D.G. Steppe Empires of Eurasia. – St. Petersburg: Faculty of Philology, St. Petersburg State University, 2005. – 346 p.
- Kormushin I.V. Turkic Yenisei Epitaphs: Grammar and Textology. – Moscow: Nauka, 2008. – 348 p.
- Kubarev V.D. Ancient Turkic Stone Statues of Altai. – Novosibirsk: Nauka, 1984. – 230 p.
- Kumekov B.E. The Kimak State in the 9th–11th Centuries According to Arab Sources / Ed. by B.S. Suleimenov. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – 156 p.
- Kushkumbayev A.K. The Institution of Battue Hunts and the Military Affairs of the Nomads of Central Asia: A Comparative Historical Study. – Kokshetau: Koleshek-2030, 2009. – 170 p.
- Potapov L.P. Hunting among the Altaians: The Reflection of Ancient Turkic Culture in the Traditional Hunting Practices of the Altaians. – St. Petersburg: MAE RAS, 2001. – 167 p.
- Samashev Z. Ancient Turkic Cult and Memorial Complex in Eastern Kazakhstan // *Theory and Practice of Archaeological Research*. – 2022. – No. 4 (34). – P. 163–184.
- Samashev Z., Aitkali A.K., Tolegenov E. On the Sacralization of the Image of the Kagan // *Volga River Region Archaeology*. – 2022. – No. 2 (40). – P. 21–34.
- Samashev Z., Bazylkhan N., Samashev S. Ancient Turkic Tamgas. – Almaty: ABDI Company JSC, 2010. – 168 p.
- The Steppes of Eurasia in the Middle Ages / Ed. by S.A. Pletneva; authors A.K. Ambroz, V.B. Kovalevskaya, I.L. Kyzlasov et al. – Moscow: Nauka, 1981. – 302 p.
- Samashev Z. Graffiti of Medieval Nomads // *Issues of Archaeology of Western Kazakhstan*. – Samara: Dialog, 1996. – P. 259–269.
- Savinov D.G. Eastern Motifs in the Images of the Shipovo Plates: On the History of the Formation of the Ancient Turkic Pictorial Tradition // *Prehistoric Archaeology. Man and Art: Dedicated to the 70th Anniversary of Ya.A. Sher*. – Novosibirsk, 2002.
- Smailov Zh.E., Khasanova B.M., Darmanov R.T., Abildin A.K. Images of Predators in the Middle Ages: The Legacy of Animal Style Traditions // *Archaeology of Kazakhstan*. – 2025. – No. 1 (27). – P. 238–252.
- Kashgari M. Dictionary of the Turkic Language (Dīwān Lughāt al-Turk): Collected Works in 3 Volumes, Vol. 1 / Translated into Kazakh by A. Egeubay. – Almaty: KHANT. – 590 p.

Sher Ya.A. Petroglyphs of Central and Middle Asia. – Moscow: Nauka, 1980. – 328 p.
Cheremisin D.V. Results of Recent Studies of Ancient Turkic Petroglyphs in South-Eastern Altai // Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia. – 2004. – No. 1. – P. 39-50.
Yunusov A.S. Military Affairs of the Turks in the 7th–10th Centuries: According to Arab Sources // Military Affairs of the Ancient and Medieval Population of North and Central Asia. – Novosibirsk, 1990. – P. 117–123.
Nugteren H. Names for Hunting Birds and Falconry Terms in Kipchak / Northwestern Turkic // Raptor and Human: Falconry and Bird Symbolism throughout the Millennia on a Global Scale / eds. K.-H. Gersmann, O. Grimm. – Schleswig: Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology, 2018. – P. 645–660.

Автор туралы мәлімет:

Дүйсенбеков Айқын Мақсатұлы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, оқытушы, Шәкәрім университеті ҚеАҚ.

Сведения об авторе:

Дүйсенбеков Айқын Мақсатұлы – магистр гуманитарных наук, преподаватель, НАО «Университет имени Шакарима».

Author information:

Duisenbekov Aikyn Maksatuly – Master of Humanities, Lecturer, Shakarim University NJSC.

Редакцияға енуі 07.03.2026

Өңдеуден кейін түсуі 19.05.2026

Жариялауға қабылданды 28.06.2026

FTAXP 03.20.00

**ЭТНОАРХЕОЛОГИЯДА ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ
ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІНЕ (АБАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ
МЫСАЛЫНДА)**

М.Г. Насыров

Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан

E-mail: nasiyrovf@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-1865-6671>

Аңдатпа. Мақалада Абай облысында кездесетін эпиграфикалық ескерткіштерді анықтау және жүйелеу мәселелері этноархеологиялық зерттеулер тұрғысынан қарастырылды. Қазақстан археологиясында этноархеологиялық зерттеулер маңызды тақырыптарды қамтып, кеңестік кезеңде де бірқатар еңбектер жарық көрді. Бүгінде этноархеология белгілі бір дәрежеде мамандар мектебі қалыптасқан өзіндік салалардың бірін құрайды. Дегенмен бұл салада эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу жұмыстары ел бойынша толық қамтылмай келеді. Мәселен, эпиграфикаға бағытталған зерттеулердің басым

бөлігі Қазақстанның оңтүстік және батыс өңірлерінде шоғырланып, ірі жобалардың шеңберінде немесе жеке қызығушылық бағыттарында ғана жүргізіліп келеді.

Мақалада бұл мәселе Абай облысының аудандарында және Семей қаласының көне зиратында кездесетін құлпытастар негізінде талданады. Облыс жерінде толық емес немесе сирек кездесетін эпиграфикалық ескерткіштердің көбі дерлік арабжазулы құлпытастар болғандықтан, зерттеу барысында мамандардың тапшылығы мен әдебиеттердің жеткіліксіз болуы сезілді. Сонымен бірге құлпытастар жекеленген аудандарда шашыраңқы сақталғаны байқалды. Оларды өзара салыстыра зерттеу үшін материалдық базаны тереңдету аса қажет.

Абай облысында 2025 жылы жүргізілген этнографиялық экспедицияның алдын ала деректемелерін саралай келе, этноархеологияда эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу мәселелерінің бар екені анықталды. Облыс жеріндегі кейбір ескерткіштерге сипаттама жасалып, мәтіндер ғылыми көпшілік қауымға ұсынылса да, кодиколог ғалымдардың, араб тілі мамандарының пікірі жетіспеуі мүмкін. Аталған мәселенің мәнін тереңірек ашу мақсатында Абай облысындағы эпиграфикалық ескерткіштер негізге алынып, анықталған мәселелер мен қорытындылар ғылыми қауымдастық назарына ұсынылды.

Түйін сөздер: Абай облысы, Жаңасемей ауданы, Тоқтамыс зираты, Семей қаласы, Ескі мұсылман қорымы, этноархеология, эпиграфикалық ескерткіш, құлпытас.

Алғыс айту: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024-2026 жж. арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде, ЖТН BR24992916 «Абай облысын кешенді тарихи-археологиялық зерттеу» жобасы аясында дайындалды.

Кіріспе

Бүгінгі тарих ғылымы жекеленген гуманитарлық сұрақтарды, мысалы, қоғамның дамуы, әлеуметтік психология, ауызша тарих, тарихи жады сияқты т.б. тақырыптарды біріктіріп, оларды өз бағыттарына қарай жеке-жеке қарастыруға және зерттеу жұмыстарының тиімді жүргізілуіне мүмкіндік беріп отыр.

Осы бағыттардың ішінде тарихпен тығыз байланысты этноархеология – гуманитарлық ғылымдардың ішінде жанжақтылық пен пәнаралық ізденістерді талап ететін жас салалардың бірі. Бұл сала археологиялық, этнографиялық және тарихи мәселелерді қоса қамтып, белгілі бір аумақта қалыптасқан этнос немесе әлеуметтік топтың материалдық және рухани мұрасын зерттеу үшін кең мүмкіндіктер алаңын туғызады.

Этноархеологиялық зерттеулердің басты мақсаты – қазіргі немесе тарихи кезеңдердегі қоғамдардың өмір сүру тәжірибесін зерттеу арқылы археологиялық ескерткіштерден табылған материалдық мұраның пайда болу, қолданылу және сақталу заңдылықтарын анықтау және баға беру. Оны қазіргі халық жағдайында талдай алып, өткен тарихпен байланыстыра білу және т.б.

Белгілі бір этностың жүздеген жылдарға созылған даму үрдісі түрлі тарихи кезеңдерден өтіп, күрделі әлеуметтік қабатты қалыптастыруы ықтимал. Мысалы, археологиялық қазбалар барысында анықталған тұрғын үй кешендерінің қалдықтары, шаруашылық құрылыстар, тұрмыстық бұйымдар, еңбек құралдары немесе жерлеу кешендері сол замандағы қоғамның өмір салтының материалдық көрінісі ретінде қарастырылады. Алайда бұл нысандардың қызметі мен мағынасын түсіну үшін этнографиялық ұқсастықтар мен құндылықтарға жүгіну қажеттілігі туындайды. Ал этноархеология саласы қазіргі немесе жақын тарихи кезеңде қалыптасып болған этностардың мәдени тәжірибесін зерттей отырып, археологиялық интерпретациялардың ғылыми негізділігін арттырады.

XIX ғ. тарих ғылымының дамуы мен ақпаратты толыққанды меңгеру әдістерінің өрісі кеңейіп, әр халықтың тарихын зерттеу мүмкіндіктері де арта түсті. Этностың немесе әлеуметтік топтың материалдық мұрасының рухани құбылыстармен тоғысқан

мәдени белсенділігін зерттеу бүгінгі ғылымдағы өзекті де қызықты тақырыптардың қатарында түрлі салаларда еңбек етіп жүрген зерттеушілерді тартуда.

Қазақ халқының бай этнографиялық мұрасын зерттеу ісі қазіргі таңда жаңа көзқарас пен методология негізінде барлық ғылым салаларында жанжақты зерттеліп келеді.

Материалдар мен әдістер

2022 ж. Президент Қ. Тоқаевтың жарлығымен Абай облысы құрылды. Содан бері облыстың тарихы мен этнографиялық мұрасының және тарихи-мәдени ескерткіштерінің картасын жасаудың маңыздылығы артты. Бүгінгі таңда облыс аумағында сәулет және археологиялық ескерткіштерден бөлек, сан түрлі этнографиялық маңызы бар нысандар, солардың қатарында эпиграфикалық ескерткіштер көптеп кездеседі.

Аталған мәселені қарастыруда Абай облысының Жаңасемей, Абай және Аягөз аудандарында кездесетін құлпытастар мен Семей қаласындағы Ескі мұсылман қорымындағы кейбір құлпытастар, мысалы, Жаңасемей ауданындағы Тоқтамыс ибн Базардың, Семей қаласындағы Тоқмұхаммет Алтынторыұлының қабіртастары негізгі материалдар ретінде қарастырылды. Құлпытастардағы мәтіндер тарихи тұлғалардың аты-жөндерін, шыққан тегі мен өмір сүрген кезеңіне қатысты кейбір деректерді анықтауда маңызды дереккөздік қорды құрайды. Мұндай мәліметтерді іріктеу мен саралау барысында кездесетін мәселелерді зерделеу үшін құлпытастардың маңызы ерекше.

Зерттеу жұмысы барысында ең алдымен сипаттамалық әдіс пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы эпиграфикалық мәтіндері бар ескерткіштердің сыртқы ерекшеліктерін, өлшемдерін, жазудың орналасуы мен сақталу деңгейін анықтау көзделді. Ал палеографиялық әдіс мәтіндердегі әріптердің графикалық ерекшеліктері мен мазмұнын зерттеуге бағытталған. Салыстырмалы-тарихи әдіс мәтіндерді басқа жазба деректермен салыстыруға мүмкіндік береді. Этнографиялық әдіс эпиграфикалық деректерді халықтың ауызша тарихымен, дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен және тарихи жадында сақталған мәліметтермен байланыстыра зерттеуді көздеді. Әсіресе қазақ даласындағы құлпытастардағы жазуларды зерттеу барысында жергілікті тұрғындардың тарихи естеліктері маңызды дереккөз ретінде қарастырылады.

Бұндай пәнаралық зерттеу тәсілі белгілі бір этностың этномәдени болмысын жан-жақты тануға және тарихи деректердің ғылыми құндылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Талқылау

Этноархеология археологиялық зерттеулердің теориялық және әдіснамалық негіздерін жетілдіруге ықпал ететін маңызды ғылыми бағыт болып саналғандықтан, бұл салада далалық бақылаулар, сұхбат алу, картографиялық әдістер және эксперименттік археология тәсілдері зерттеушілер тарапынан кеңінен қолданылады.

Қазақстан археологиясының тұрақты дамуы 1946 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы құрылғаннан кейін жаңа сипат алып, археологиялық зерттеулер Тарих, археология және этнография институты аясында жүйелене бастады.

Жалпы Қазақстан эпиграфикасындағы петроглифтер және т.б. этнографиялық кезеңге дейінгі зерттеулер XX ғ. 60-70 ж.ж. жаңғыртылып, қарқын алды. Сол жылдары Ғ. Мұсабаев, А. Махмұтов, Ғ. Айдаров авторларының зерттеулері өзекті болды (Мұсабаев және т.б., 1971).

Қазақстандағы эпиграфикалық мұраны зерттеу ісінің қалыптасуы мен дамуына көптеген отандық ғалымдар елеулі үлес қосты. Олардың қатарында археологиялық және эпиграфикалық деректерді ғылыми тұрғыдан талдап, айналымға енгізген Ө. Марғұлан, К. Байпақов, Т. Бәсенов, С. Әжіғали, З. Самашев, Ғ. Айдаров сияқты т.б. зерттеушілердің еңбектері айрықша орын алады.

1991 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының құрылуы зерттеулердің бағыттық аясын тереңдете түсті. Соңғы жылдары этноархеология дербес ғылыми бағдар ретінде қайта жаңғырды. 2024 жылдан бастап Марғұлан атындағы Археология институты аясында этноархеология бағытының жеке дамуы аталмыш саланың ғылыми сұранысы артқанын көрсетеді. Бұл бағытта ғылыми ізденістер жүргізіп, материалдарды жинақтау мен жүйелеу және жариялау ісімен айналысып жүрген зерттеушілер А. Кушкұмбаев, Г.С. Жұмабекова, Б. Дүйсенов және т.б. есімдерге тоқталамыз. Ескерткіштану саласына елеулі үлес қосқан ғалым Р. Бекназаровтың еңбектері құнды (Бекназаров, 2018).

Солтүстік өңірлерде тәуелсіз зерттеу жұмыстарын жүргізіп, этнографиялық кезеңдегі құлпытастарға назар аударған Талапкер Уәлиевті, С. Әжіғали бастаған экспедицияларға жиі қатысатын кодиколог Тимур Талғатты, батыс өңірдегі ізденістерде Қазыбек Құттымұратұлын және т.б. атап өтуге болады.

Соңғы жылдары эпиграфикалық ескерткіштерге қатысты көлемді еңбектер жариялаған ғалымдар тобы Ә. Мүминов, Д. Медерова, Б. Дүйсеновтардың зерттеулері аталмыш мәселелерді қарастыруда маңызды (Мүминов және т.б., 2024).

Эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу жұмыстарын белсенді түрде отандық этнолог және археолог С.Е. Әжіғали жүргізіп келеді. Оның эпиграфика саласын зерттеп, этноархеологияға қосқан үлестері бірқатар еңбектерінен көрініс тауып, бүгінгі таңда ірі тарихнамалық базаны құрап отыр.

Отандық тарихнамаға жүгінсек, эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу жұмыстары Қазақстанның батыс өңірлерінде 1980-жылдардан-ақ басталып кеткенін көреміз (Аджигалиев, 1983; Аджигалиев, 1994). Ал Шығыс аймақта бұл іс баяу дамып келеді. Бүгінгі Абай облысының жекеленген өңірлерінде құлпытастардың саны мен сапасы әлі де анықталмаған, кешенді зерттеулерді талап етеді.

С.Е. Әжіғали Қазақстандағы тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу тәжірибесін «қазақ ескерткіштануы» деген жеке ғылыми-практикалық бағыт ретінде ұсынады. Ол мемориалдық архитектура, жерлеу-қорымдық кешендер, сакралды орындар мен шағын сәулет нысандарын тұтас бір кешенді зерттеу саласы деп қарастырады (Аджигали, 2011). С. Әжіғалидің осы концептуалдық бағыттың ішкі бір тармағын, мысалы, қазақ «құлпытастарын» якуттың «сэргэ» нысандарымен салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан талдауға арналған мақаласы қазақтың жерлеу-ғұрыптық кеңістігіндегі көбіне ағаштан немесе тастан жасалған белгі нысандарын кең географиялық аяда қарастырып, олардың аймақтық нұсқаларын талдайды. (Аджигали, 2023).

Зерттеуде бұл әдіснамалық ұстаным Абай облысының материалдарын талдауда да пайдалы. Этноархеологиялық тұрғыдан қарағанда кез келген эпиграфикалық ескерткіш кемінде екі деңгейлі дереккөздік базаны құрай алады. Мысалы, онда мәтін арқылы белгілі бір тарихи тұлға, әулет, діни мәртебе, хронология және этникалық немесе тілдік орта туралы ақпарат сақталады. Екіншіден, оның материалдық пішіні арқылы жерлеу дәстүрі, өңірлік ерекшелік және ғұрыптық мәдениеті көрінеді (Аджигали, 2011).

Жаңа құрылған Абай облысы аумағында этноархеологиялық зерттеулермен қатар эпиграфикалық ескерткіштерді анықтау және зерттеу ісі Қазақстанның өзге облыстарымен салыстырғанда әлдеқайда кеш қалып отыр. Оған себеп ретінде Абай облысындағы ескерткіштердің географиялық тұрғыдан шашыраңқы орналасуы, статистикалық мәліметтердің жетіспеушілігі және ғалымдардың тартылмауы сияқты себептерді айта аламыз.

Мысалы, Қазақстанның батыс аймағындағы тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу мен арнайы альбомдардың жарыққа шығуы, атап айтқанда, Маңқыстау бойынша салыстырмалы түрде қарқынды дамып келеді (Маңқыстау, 2014). Атырау қазақтарының эпиграфикалық ескерткіштер мұрасына арналған фотоальбом жарық көрген және т.б. (Атырау, 2017). Абай облысы территориясында да этноархеологиялық зерттеулерге

негізделген еңбектердің көптеп шығуы өзге ескерткіштерді тіркеу, салыстыру және мәтіндерін оқу ісін әлдеқайда тиімді ететін еді.

Семей қаласында аумағы 170 мың м² асатын Ескі мұсылман қорымында XIX ғ. ортасынан бергі сақталған арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштер көптеп кездеседі. Кейбір құлпытастардың оқылуы мен сипаттамалық ерекшеліктері жүйеленіп, Татарстан ғалымдарының ұжымдық еңбектерінде жарияланған (Милли-мәдени мирасыбыз, 2017).

Автор тарапынан 2023-2025 жылдары жекеленген тақырыптарда экспедициялық зерттеулер жүргізіліп, нәтижелердің кейбір үлгілері ұсынылды. Мысалы, Ескі мұсылман қорымынан Семей қаласында XIX ғ. өмір сүрген көрнекті дін қайраткері Риза хазіреттің қабіртасы табылды (Насыров, 2023). Аталмыш қорымнан көрнекті дін қайраткері Токмұхаммет Алтынторыұлы құлпытасы (Насыров, 2024) және Семейдегі кейбір рухани тұлғалардың құлпытастарының анықталуы (Насыров, Каримов, 2025) нәтижесінде Абай облысының эпиграфикалық ескерткіштер мұрасын зерттеу үшін материалдардың жетіспеушілігі сияқты мәселелердің бар болғаны байқалды.

Нәтижелер

Абай облысы территориясында сақталған эпиграфикалық ескерткіштердің басым көпшілігі XIX ғасырмен шектеліп, арабжазулы құлпытастарды құрайды. Алайда осы этнографиялық кезеңге тиесілі құлпытастардың классификациясы мен нақты саны күні бүгінге дейін жүйеленіп, есептелмеген.

2025 ж. Абай облысын кешенді тарихи-археологиялық зерттеу жұмыстары аясында, этнограф Орынбай Ошановтың бастамасымен этнографиялық экспедиция ұйымдастырылды. Нәтижесінде облыстың Мақаншы, Үржар, Аягөз, Абай және Жаңасемей аудандарында кездесетін кейбір этнографиялық деректер жинақталды (Автордың далалық материалдары, 2025). Олардың ішінде рухани әрі материалдық мұраны құрап отырған сәулет және тарихи ескерткіштерді тіркеу, қазақ зираттарын, яғни төртқұлақты бейіттер мен шошақ бейіттерді ажырату, локацияларын белгілеу жұмыстары жүргізілді.

Алғашқы деректемелік материалдарда Абай облысында «Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу» сәулеттік құрылысына негізделген үшбұрыш тәрізді шошақ бейіттердің басым екені байқалды. Көбіне Аягөз, Мақаншы, Үржар аудандарында, ішінара Абай ауданында кездесетін бұндай құрылыстардың бастауы түркілік кезеңмен байланыстырылып, бүгінгі күнге дейін жалғасын тапқанын көреміз (Ошанов, 2025: 12).

Абай облысы орналасқан территорияда құлпытастарды дайындау және жазу үрдісі күрделі әрі тиімсіз болғаны да ықтимал. Оған дәлел ретінде эпиграфикалық ескерткіштердің үлгілері сирек кездеседі немесе уақыттың ағынымен тастар сақталмаған, жазулар оқылмайтын деңгейге жеткен.

Мәселен, зерттеу нысанына алынған құлпытастардың ішінде мәтіні толық сақталған және оқуға жарамды үлгілер негізінен Жаңасемей ауданынан ғана анықталды. XIX ғ. тиесілі жалғыз арабжазулы құлпытас Қайнар ауылынан солтүстік-батысқа қарай 40 шақырым жерде, Киікқашқан мекенінде орналасқан (сурет 1). Ескерткіш өңірдегі құлпытастардың тарихи дерек ретінде сақталу деңгейін анықтап, эпиграфикалық мұрасын жан-жақты зерттеудің өзектілігін арттыра түсті (Автордың далалық материалдары, 2025).

Сурет 1. Абай облысы, Жаңасемей ауданы.
Киікқашқан панорамасы. 24.06.2025 ж. М. Насыров.

Бүгінде Киікқашқан айналасындағы радиуста ірі елді-мекендер жоқ. Тек көне қыстақтар мен ішінара ауыл шаруашылық қожалықтары кездеседі. Анықтау барысында белгілі болғандай, XIX ғ. тиесілі құлпытас мұсылманша дәстүрмен құбылыға қарата орналасқан. Тас ескерткіштің жерден көтеріліп тұрған биіктігі 150 см, ені 50 см, қалыңдығы 13-15 см. Эпиграфикалық мәтінде ескерткіштің Тоқтамыс ибн Базар есімді марқұмға тиесілі екені нақтыланды (сурет 2).

Сурет 2. Тоқтамыс зираты. Киікқашқан. 24.06.2025 ж. М. Насыров

Жергілікті халықтың хабарлауына қарағанда, «Тоқтамыс батыр зираты» деп аталып кеткен шағын қорым бірнеше жерлеу нысандарынан тұрады. Ондағы зират құрылыстары пішіндері біркелкі емес ірілі-ұсақты табиғи тастан, шикі кірпіштен, қабір үстіне оба тәрізді етіп үйілген топырақтан және кейінгі кезеңдерде қолданылған заманауи кірпіштен тұрғызылған (Автордың далалық материалдары, 2025).

Зират аумағынан батысқа қарай бөлек орналасқан бұл құлпытастың нақты қай қабірге қойылғанын анықтау қиындық туғызды. Құбылаға қарата орналасқанын ескерсек, құлпытас жалпылама еске алу нысаны ретінде емес, нақты бір қабірдің үстіне қойылған, тек қабірдің топырағы желмен ұшып, бүгінгі күнге жетпеген тәрізді. Ескерткіштегі мәтінді оқу барысында жергілікті халықтың «Тоқтамыс батыр зираты» деп келген мәліметтері нақтылана түсті (кесте 1).

1 кесте. Тоқтамыс зиратына қойылған құлпытастағы мәтіннің қазіргі қазақ тілі графикасындағы нұсқасы.

Қазіргі қазақ тілі графикасындағы мәтін	Түпнұсқа мәтін
Йа Аллах, Йа Рахман / (1)	رحمان يا الله يا
күллү шайин һалик / (2)	هالك شيء كل
ya Һүәл Хайиу әсар Аллах / (3)	الله اثر الحي وهو
қад туфийә фи шаһри / (4)	شهر في توفي قد
рабиүл ахр мин / (5)	من الاخر رابع
әс-сәмин уәс-ситун 68/ (6)	٦٨ والستون الثامن
уәләдәт Тоқтамыс ибн / (7)	بن توقتامس ولادت
Базар фи сәнәт әл-һижрат / (8)	الهجرة سنة في بازار
ән-нәбәуийәт сәнә 1296 уа балмиләд / (9)	بالميلاد و ١٢٩٦ سنة النبوية
сәнәт 1879 рахимулла / (10)	الله راحم ١٨٧٩ سنه يته
Ләһ у л н күтүб һәза / (11)	هذا كتبه ن ول لاه

Мәтінге назар аударсақ, өңірдің тілдік табиғатынан алыс, тіпті аймақтағы өзге арабжазулы ескерткіштерде кездесе бермейтін саф араб сөздерінің қолданылғанын байқаймыз. Мәтінде тек антропонимдер ғана қазақ тілінің дыбысталуында жазылған. Облыс аумағындағы құлпытастарда жиі кездесетін түркі тілді етістіктердің «опат болды», «қайтыс болды», «бақиға көшті» және т.б. қолданылмай, «туфийә» сөзінің, яғни «дүниеден өтті» мағынасындағы араб сөзінің жазылуына қарағанда, эпиграфикалық ескерткіш арнайы тапсырыспен не қайтыс болған жылға сәйкес 1879 ж., не XX ғ. басына қарай жаңғыртылып дайындалған деп болжауға болады. Ескерткіштің сақталу сапасы өте жоғары, жазулары анық оқылады.

Құлпытастың алғашқы жолдары мұсылмандық дәстүрмен белгілі бір көркем сөзбен, Құран аяттарының үзінділерімен басталып (араб. бәрі өткінші, тек Алла ғана мәңгі...), жерленген адамның һижра және милади күнтізбелері бойынша қайтыс болған жылы мен айы, жас мөлшері, аты-жөні көрсетілген. Мәтіннің соңында жазушы жайлы ақпарат берілген. Алайда контексттік тұрғыда сөздің (Ләһ у л н?) оқылмауына байланысты, мағынасы анықталған жоқ (Автордың далалық материалдары, 2025).

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстан аумағында XIX ғ. тиесілі құлпытастардың алғашқы жолдарында араб тіліндегі діни жазбалар, кәлима шәһадаттар, кейбір нұсқаларда Құран аяттары жазылып, артынша марқұмның аты-жөні, руы мен туған жері, жас мөлшері мен қайтыс болған уақыты туралы мәліметтер қазақ тілінде жазылып отырғаны белгілі. Атырау өңірі құлпытастарындағы мәтінді мысалға алсақ, сол тәртіп сақталған. Мысалы: «Алладан басқа құдай жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі» деген сөздер арабша нұсқада, кейінгі жолдар «Адай руғы, Байымбет тайпасы, Күрпе ауылының Қаба Танабай оғылы Мертай Бірман... Жұмай 18 жасында опат болды, 1896-нші жылда» қазақ тілінің ерекшеліктерімен жазылған (Атырау, 2017: 18). Мұндағы «опат» сөзі араб тілінен енген кірме лексема ретінде «дүниеден өту» мағынасын білдіреді. Қазақ тілінің грамматикалық жүйесінде бұл сөз есім сөз қызметінде қабылданып, оған қазақ тіліне тән көмекші «болды» етістігі тіркеседі. Нәтижесінде «опат болды» түріндегі етістік жасалып, өлімді білдіретін тұрақты қолданыс қалыптасқан. Мұндай тәртіп Қазақстанда орналасқан барлық дерлік құлпытастарда кездесіп жатады.

Тоқтамыс Базарұлына орнатылған ескерткіштің артқы жақ бетінде шеңбер тәріздес пішіннің ішінде Мұхаммед пайғамбардың есімі және төрт халифтің есімдері жазылған. Бұл да мұсылмандық дәстүрді анықтайтын эпиграфикалық белгілердің бірі (Автордың далалық материалдары, 2025).

Семей өңіріндегі арабжазулы ескерткіштердің белгілі бір үлесі Еділ-Орал аймағында қалыптасқан жазу үлгілеріне жақын. Оған себеп ретінде Семей қаласында шоғырланған татар халқы өкілдерінің ықпалы мен ескерткішті дайындайтын адамдардың татар тілді ортадан болуын айтамыз. Мысалы, Татарстан ғалымдары 2016 ж. Семейдің Ескі мұсылман зиратында ұйымдастырылған экспедицияның барысында эпиграфикалық ескерткіштер туралы келесі тұжырымға келген. «Осталар гранит ташын сәнгать кимәленә житкереп эшкәртү (шомарту, ялтырату кебек нәрсәләрне) кирәк эш дип таппағаннар, вәләкин, шуңа карамастан, ядкәрләрнең күбесе эпиграфик һәйкәл ясау таләпләренә жавап бирәдер – текст жыйнақ, укырга аңлаешлы һәм язу хәрефләре дә гасырлар дәвамында яхшы сакланырлык дәрежәдә башкарылған» (Милли-мәдәни мирасыбыз, 2017: 179).

Яғни, құлпытастардың сапасы жақсы, оқуға жеңіл әрі түсінікті тілмен жазылған. Мұсылмандық дәстүрге қарай, ескерткіштердің көбі араб тіліндегі мәтіндермен, Құран аяттарымен басталатын болған. Мысалы, «Рабби лә тәзәрни фәрдән вә әнтә хәйрел-варисинә» деген Әнбия сүресінің 89-аяты мен кең қолданыста болған «Көллү нәфсин заикател-мәүт» сөздері жиі кездеседі. Ал мәтіндерді жазуда жергілікті ұсталар қалыптасқан.

Айталық, Шығыстану институтының ғылыми қызметкері Б. Дүйсенов бұрынғы Семей облысы, Павлодар уезінен шыққан Бәсентиін елінің биі Нөкербек Қазанғапұлының құлпытасын зерттей келе, оның тұлғасына ғана емес, сол кездегі қоғамдық қатынастардың желісіне де қатысты құнды мәліметтерді жеткізіп отыр. Нәтижесінде өңір тарихына қатысты маңызды тарихи және этнографиялық деректерді алу мүмкіндігі қолжетімді болды. Зерттеушінің Нөкербек Қазанғапұлына қойылған ескерткіштегі мәтінді аударып, қалпына келтірген нұсқасына тоқталсақ (кесте 2).

2 кесте . Нөкербек би Қазанғапұлының құлпытасы (1883 ж.). Арабжазулы құлпытас мәтіндерінің Еділ-Орал аймағындағы нұсқасын салыстыра қараудың үлгісі. Б. Дүйсеновтың мысалында (Дүйсенов, 2024: 392-393).

Түпнұсқа мәтін (Мәрданов, Һадиев)	Б. Дүйсеновтың нұсқасы
1) лә ил әһә иллә Аллаһы Мөхәммәд рәсүлуллаһ салаллаһы галәйһи вәссәлләм	Алладан басқа Тәңір жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі, Оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын!
2) сәнәи һижри 1300 нчедә 4 рәжәбел- мәржәбдә	Хижра жылы бойынша 1300-інші жылы 4 режеп мәрежепте (раджаб мураджжаб)
3) Сәми [пулат] ... сенәң Павладар	Семейпалат облысының Павлодар уезі
4) өйәзе Казакъ ругының Урта Йүз	қазақ Арғын руының Орта жүз Бәсентиін
5) Бәстин (?) иленәң правитель Нөгәр бәк Карангаб (?)	елінің правителі Нөкербек Қазанғап ұлы патшаның коронованиясына депутат
6) уғылы падишәһның коронованийасыға дәгъвәт	болып барған заманда 63 жасында опат болды. Құдайдан рахмет жарылқау
7) улынып барған заманда 63 йәшендә вафат	болғай еді. Әмин! 1883-інші жылда, 29 апрель (сәуір)
8) улды рәхмәте Ходаға гарикъ улғай иде	
9) амин 1883 нче йылда април 29	

Бұндай салыстырмалы талдау нәтижесінде әр өңірдегі өзіндік ерекшеліктер айқындалып, эпиграфикалық ескерткіштердің қалыптасу үрдісі, мазмұндық сипаты мен этнографиялық құндылығы жан-жақты ашылады.

Тоқтамыс ескерткішінің мәтіні Семей қаласында сақталған Ескі мұсылман қорымындағы құлпытастардың мәтіндерінен өзгеше. Қалалық жердегі үлгілермен сәйкес

келмейтіні байқалады. Айталық, Семей зиратындағы үлгілерді қарасак, күрделі араб мәтіндерінің үлесі аз (кесте 3).

3 кесте. Ескі мұсылман зиратындағы қабіртастардың үлгілері. Семей қаласы
(Милли-мәдени мирасыбыз, 2017: 183-184, 188, 191).

1867 жыл	1) әл-хөкме Лилләһи 2) Бисмиллаһир-Рахманир-Рахим 3) бу кабергә дөфен улынды 4) Әхмәджан Баязит углы 5) 1810 нче елда туыб 6) 1867 нче елда 3 нче майда 7) вафат улды рәхмәтуллаһи 8) галәйһима
1894 жыл	1) йа Хәййе бисмиллаһир-Рахманир-Рахим йа-Каййум 2) көллү нәфсин заикател-мәүт сөммә иләйна тәржигун 3) әй кардәшләремез ошбу ләвехгә хазир 4) вә назыйр улан диндәшләремез ошбу 5) мәкьбәрәнең сахибе Атантай Баймулак углы 6) к... өч сүрәи ихлас өмид 7) дардыр мәдфүн улынмыш 1894 8) нче сәдәдә рәхмәтуллаһи бәрәхмәтән әл-васыйгатән
1896 жыл	1) 4 нче мәхәллә имамы 2) мулла Әхмәджан Гобәйдулла 3) углы 77 яшендә 4) 1896 елда май 5) 10 да вафат

Семейдегі қабіртастардың үлгілерінде араб және түркі тілдердегі сөздер қатар қолданылып, сол замандағы тілдік нормалар негізінде жазылғанын байқаймыз.

Тоқтамыс Базарұлына қойылған ескерткіштегі мәтін араб тілді сөздерімен көзге түскендіктен, өңірдегі құлпытастарды оқуда және зерттеу ісінде араб тілін меңгерген мамандардың әлі де жетіспейтінін және болашақта олардың Абай облысына тартылу қажеттілігін көрсетіп отыр. Алдын ала деректемелерге сүйене отырып, этноархеологиялық зерттеулерде эпиграфикалық ескерткіштерді оқу және ғылыми айналымға енгізу барысында бірқатар күрделі мәселелердің туындайтыны сезіледі. Солардың ішіндегі ең өзектілерінің бірі – араб, парсы және шағатай тілдерін меңгерген білікті мамандардың тапшылығы. Құлпытастардағы мәтіндердің жергілікті жазба дәстүрлерінде жазылғандықтан, оларды дұрыс оқып, ғылыми тұрғыдан түсіндіру арнайы филологиялық дайындықты талап етеді.

Эпиграфикалық материалдарды тарихи контекстпен байланыстыру мәселесі де өзекті. Көптеген құлпытастарда қоғамдық қызметі мен әлеуметтік мәртебесі туралы мәліметтер шектеулі беріледі. Сондықтан эпиграфикалық деректерді архив құжаттарымен, шежірелік мәліметтермен және ауызша тарихи деректермен салыстыра зерттеу қажеттілігі туындайды. Мысалы, этнографиялық экспедицияның барысында Киікқашқан төңірегіндегі адамдар Тоқтамыс батыр зиратына қатысты естеліктерді толық жеткізе алған жоқ. Ұрпақ арасындағы байланыс үзілген. Мақаланың жазылу уақытында Тоқтамыс Базарұлының тұлғасына қатысты қосымша материалдар анықталмады. Сонымен қатар ескерткіштің қай өңірде және қай адамның қолынан жасалғаны туралы ақпараттың анықталуы үшін салыстыра қарайтын еңбектердің тапшылығы бұл сұрақты ашық қалдырып отыр. Мәселенің зерттелуі пәнаралық ізденістерді талап етеді.

XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы Семейдегі құлпытастарда Мұхитдин, Сафиулла, Ғали, Ғабделқаюм, Рашид, Идрис есімді ұсталардың есімдері кездеседі (Милли-мәдени мирасыбыз, 2017: 179-180). Қалалы жерлерде тас өнерін меңгерген мамандардың артуы жазба үлгілерінің де өзіндік ерекшеліктерінің қалыптасып отырғанын білдіреді. Дәл солай Абай облысы аудандарында эпиграфикалық ескерткіштерді дайындау және оларды ауылдарға жеткізу тәсілдерін зерттеу жеке бір ізденісті талап етеді. Кейбір елді-мекендерде ескерткіш дайындау ісімен айналысқан мамандардың шоғырлануы эпиграфикалық ескерткіштердің пішініне, безендірілуіне және мәтіндік ерекшеліктеріне өзіндік ықпалын тигізетін болған.

Мысалы, отандық ғалымдардың зерттеулері нәтижесінде Абат-Байтақ қорымындағы құлпытас қашаушы ұсталардың есімдері анықталып отыр. Атап айтқанда, Меңдібай тасшы, Нұрәли тасшы, Тасшы Мәмбет Нияз, Қуаныш (Мүминов және т.б., 2024: 522).

Киікқашқандағы Тоқтамыс ибн Базарға қойылған құлпытастың үлгісі басқа аудандарда кездескен жоқ. Сондықтан ескерткіштің қайдан және қалай жеткені немесе кімнің дайындағаны туралы ақпаратты анықтау үшін көрші өңірлердегі құлпытастарды зерттеп, каталогын жасау маңызды.

Арабжазулы ескерткіштер Семей өңірінде XX ғ. 60-жылдарына дейін, жекеленген елді-мекендерде 70-жылдарға дейін орнатылған. Ал арнайы маман тарапынан араб сөздерінің дұрыс жазылып, Құран сүрелерінен үзінді келтірілген құлпытастарды дайындау XX ғ. 30-жылдарына дейін жалғасып, одан кейінгі жылдары біртіндеп қолданыстан шыға бастаған.

Мысалы, Семейдің Ескі мұсылман зиратында өңірдегі беделді тұлға болған Тоқмұхаммет Алтынторыұлының құлпытас сақталған. Бейіт қорымның батыс бөлігінде, шеткі бұрышына қарай ығыса орналасқан. Үстінде өлшемдері жер бетінен 13×62×42 см болатын, сақталуы жақсы, гранит негізінде эпиграфикалық ескерткіштің орнатылған. Ескерткіштің беткі қабатында төрт жолдан тұратын эпитафия мәтіні кездеседі, басқа жақ қабаттарында жазбалар кездеспейді (кесте 4).

4 кесте. Тоқмұхаммет Алтынторыұлының қабіріне тиесілі құлпытастағы мәтіннің оқылуы (Насыров, 2024: 19).

Мәтіннің қазақ тілінде оқылуы	Түпнұсқа мәтін
(1) Әл-қажы әл-харамаин Тоқмұхаммет (2) бин Алтынтор 1933 сәнәдә (3) май айында 71 жасында бақиға көшті (4) руы Жалықбас	محمد توق الحرامين الحج دا سنه ١٩٣٣ طور الطين بن كوشتى عا بقى ياشندا ٧١ ايندا ماى جاليقباس روى

Мәтінде ескерткіштегі сөздер қостілді жазбаға негізделген. Қостілділік тілдердің өзара ықпалдасуына, мәдениеттер арасындағы байланыстың нығаюына ықпал етумен қатар, тарихи кезеңдердегі қоғамдық қатынастар мен мәдени алмасудың маңызды көрсеткіші ретінде бағаланады. Қостілді эпиграфикалық ескерткіштер белгілі бір аймақтағы этномәдени үрдістерді тереңірек талдауға мүмкіндік береді.

Бұл мәселелерді ескере келе, этноархеологиялық зерттеулердің алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі деп эпиграфикалық деректерді кешенді талдай алатын қостілді мамандардың тапшылығы мен ескерткіштерге қатысты ауызша тарихи мәліметтерді жинауға бағытталған этнографиялық экспедициялардың жеткіліксіздігін жатқызамыз. Салдарынан тарихи-мәдени ақпарат ғылыми айналымға толық енбей, жергілікті тарихи жадының ұмытылу фактілері біртіндеп артуы мүмкін.

Қорытынды

Абай облысы материалдары негізінде эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеудің кейбір мәселелері этноархеологиялық талдаулардың есебінде жүргізілді. Қазақстанның

шығыс өңірі түрлі кезеңдерде көпэтносты мәдени қабатты құрағандықтан, бүгінгі күнге жетіп отырған эпиграфикалық ескерткіштердің тілдік құрылымы күрделі. Оны зерттеуде біріншіден, қазақ, татар, шағатай, араб, парсы тілдерін меңгерген мамандардың тартылуы аса қажет. Екіншіден, Абай облысында эпиграфикалық ескерткіштерге қатысты дайындалған ұжымдық еңбектер шектеулі, шалғай ауылдардағы құлпытасар әлі де оқылмай келеді. Нәтижесінде қолда бар материалдарды облыс шеңберінде салыстыра қарастыру қиынға соғады. Ал басқа аймақтарда құлпытас орнатудың өзіндік бағыттары қалыптасқан, оларды жергілікті материалдармен толықтай салыстыруға келмейтінін мақалада келтірілген мысалдар негізінде талдап көруге тырыстық.

Қорыта айтқанда, жүргізілген этноархеологиялық зерттеу нәтижелері эпиграфикалық ескерткіштердің тарихи-мәдени дерек ретіндегі маңызын көрсетті. Әсіресе әртүрлі өңірлердегі ескерткіштерді салыстыра қарау олардың тілдік және мазмұндық ерекшеліктерін анықтауға, жергілікті тарихи-мәдени үрдістердің даму заңдылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты алдағы уақытта эпиграфикалық мұраны кешенді зерттеу жұмыстары өзекті болып қала береді. Абай облысында қостілді мамандар даярлау мен этнографиялық экспедициялардың санын арттыру этноархеология ғылымының дамуы үшін маңызды бағыттар қатарында қарастырылуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

Автордың далалық материалдары. Этнограф Орынбай Ошановтың жетекшілігімен Абай облысы, Жаңасемей ауданында болған этнографиялық экспедицияның материалдары. Абай облысы, Жаңасемей ауданы. 2025 ж.

Аджигалиев С. Абат-Байтак – выдающийся комплекс памятников народного зодчества // Известия АН КазССР. Серия филологическая, 1983. № 2. С. 56-63.

Ажигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). Алматы: Ғылым, 1994. – 260 с.

Ажигали С.Е. «Казахское памятниковедение» как важнейшее научно-практическое направление в сфере культуры // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. М-лы II Междунар. конф., посвящ. 20-летию независимости РК (г. Актобе, 14-18 сентября 2011 г.). Алматы; Актобе: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2011. С. 337-339.

Ажигали С.Е. Казахские кулпытасы – аналоги якутских сэргэ: ареал, типология, генезис // Северо-Восточный гуманитарный вестник. 2023. № 4 (45). С. 20-36.

Атырау қазақтарының эпиграфикалық ескерткіштері [Мәтін]; [құраст.: М. Кипиев, Ж. М. Белтенев, Р. Е. Қуанов]. – Атырау: Ағатай, 2017. – Мәтін қаз., орыс тілд. Библиогр.: 149-150 б. 1-том. Ақмешіт, Алтын Дәрі, Ұшқан ата қорымдары – 151, [1] б.

Бекназаров Р.А. Памятники общего культурного наследия в российско-казахстанском приграничье: на примере исследования средневековых мавзолеев. «Евразийский перекресток». Сборник материалов научно-практических мероприятий. Выпуск восьмой. Оренбург: Издательско-полиграфический комплекс ОГУ, 2018. – 244 с.

Дүйсенов Б.Д. Еділ-Орал өңірі эпиграфикалық ескерткіштерінде есімі сақталған қазақтың тарихи тұлғаларын табу және тану // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 387-402 бб.

Маңкыстау мен Үстірт ескерткіштері = Памятники Манкыстау и Устьурта = Monuments of Mankystau and Ustyurt [Мәтін]: кітап-альбом / С. Е. Әжіғали; [ауд.: Б. Өмірбеков, Д. Костина]; Маңғыстау облысының мәдениет басқармасы; Маңғыстау облысының әкімдігі... – Алматы: Өнер, 2014. – 500, [3] б., суретті; + қосымша карталар.

Милли-мәдени мирасыбыз: Казахстан татарлары. Редколлегия: К.М. Миңнуллин (рәис), И.Г. Гомәров, М.И. Әхмәтжанов. Семей. – Казан, 2017. – 360 б.

Мүминов Ә.Қ., Медерова Д.Е., Дүйсенов Б.Д. «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері алтын орда кезеңінен кейінгі қоғамның тілдік-мәдени дереккөзі ретінде // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 514-528 бб.

Мұсабаев Ғ. Махмұтов А., Айдаров Ғ. Қазақстан эпиграфикасы. Қазақ ССР Ғылым академиясы; Тіл білімі институты; жауапты ред. Ғ. Мұсабаев. – Алма-Ата: Ғылым, 1971. – Мәтіні қазақ және орыс тілдерінде. Тақырып асты библиогр. 1-шығ. – 161, [2] б.

Насыров М., Каримов М. Абайдың Семейдегі ғұламалар ортасы мәселесіне (шаһардың XIX-XX ғасыр басындағы діни-қоғамдық келбеті қолжазба және архив құжаттарында) // Шәкәрім университетінің хабаршысы. Тарих ғылымдары сериясы. 2025. №2. – 7-30 б.б.

Насыров М. Семейдегі Ескі мұсылман қорымы // Республикалық «Абай журналы. 2023. №3. – 6-15 бб.

Насыров М. Тоқмұхаммет Алтынторұлының тұлғасы: эпитафия және қолжазба мәтіндерде (дереккөздік анализ) // Шәкәрім университетінің хабаршысы. Тарих ғылымдары сериясы. 2024. №2. – 15-28 бб.

Ошанов О.Ж. Қозы Көрпеш – Баян сұлу, Айғыз және Айбас: Абай облысының ескерткіштерін жаңадан археологиялық зерттеу аясында. Қазақстан археологиясы. 2025. № 3 (29). 11-20 бб.

М.Г. Насыров

Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В ЭТНОАРХЕОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛАХ ОБЛАСТИ АБАЙ)

Аннотация. В статье с позиций этноархеологических исследований рассматриваются вопросы выявления и систематизации эпиграфических памятников, встречающихся в области Абай. В археологии Казахстана этноархеологические исследования охватывают важные направления, и в советский период также были опубликованы отдельные работы. В настоящее время этноархеология в определённой степени представляет собой самостоятельную область с уже сформировавшейся школой специалистов. Однако исследования эпиграфических памятников в данной сфере по стране до сих пор не охватывают её полностью. Так, основная часть исследований, посвящённых эпиграфике, сосредоточена в южных и западных регионах Казахстана и проводится либо в рамках крупных проектов, либо по индивидуальным исследовательским интересам.

В статье данная проблема анализируется на основе надгробных памятников, обнаруженных в районах области Абай и на старом кладбище города Семей. Поскольку большинство эпиграфических памятников региона представлено арабографичными надгробиями, в ходе исследования ощущалась нехватка специалистов и недостаточность научной литературы. Кроме того, было установлено, что надгробия в отдельных районах сохранились фрагментарно и рассредоточенно. Для их сравнительного изучения необходимо расширение и углубление материальной базы.

Анализ предварительных данных этнографической экспедиции, проведённой в области Абай в 2025 году, показал наличие ряда проблем в исследовании эпиграфических памятников в этноархеологии. Хотя отдельные памятники региона были описаны, а тексты представлены научному сообществу, ощущается недостаток мнений кодикологов и специалистов по арабскому языку. С целью более глубокого раскрытия данной проблемы эпиграфические памятники области Абай были положены в основу исследования, а выявленные проблемы и выводы представлены научному сообществу.

Ключевые слова: область Абай, Жанасемейский район, кладбище Токтамыс, город Семей, Старое мусульманское кладбище, этноархеология, эпиграфический памятник, надгробие.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2024-2026 годы, в рамках проекта BR24992916 «Комплексные историко-археологические исследования области Абай».

M.G. Nassyrov
Shakarim University (Semey, Kazakhstan)

PROBLEMS OF STUDYING EPIGRAPHIC MONUMENTS IN ETHNOARCHAEOLOGY (BASED ON MATERIALS FROM ABAI REGION)

Abstract. The article examines issues of identification and systematization of epigraphic monuments found in the Abai Region from the perspective of ethnoarchaeological research. In the archaeology of Kazakhstan, ethnoarchaeological studies cover important areas, and several works were also published during the Soviet period. At present, ethnoarchaeology represents a relatively independent field with an established scholarly school. However, research on epigraphic monuments within this field is still not fully comprehensive across the country. In particular, the majority of studies devoted to epigraphy are concentrated in the southern and western regions of Kazakhstan and are conducted either within large-scale projects or as part of individual research interests.

This article analyzes the issue based on funerary monuments discovered in the districts of the Abai Region and at the Old Cemetery of the city of Semey. Since most of the epigraphic monuments in the region are represented by Arabic-script tombstones, a shortage of specialists and insufficient academic literature was noted during the study. In addition, it was established that in certain areas the tombstones are preserved in a fragmented and dispersed state. For their comparative study, the expansion and deepening of the material base is required.

The analysis of preliminary data from the ethnographic expedition conducted in the Abai Region in 2025 revealed a number of problems in the study of epigraphic monuments within ethnoarchaeology. Although individual monuments of the region have been described and their inscriptions presented to the scholarly community, there is a lack of input from codicologists and Arabic language specialists. In order to provide a more comprehensive understanding of this issue, the epigraphic monuments of the Abai Region were taken as the main source base of the study, and the identified problems and conclusions were presented to the academic community.

Keywords: Abai Region, Zhanasemey District, Toktamys Cemetery, Semey, Old Muslim Cemetery, ethnoarchaeology, epigraphic monument, tombstone.

Acknowledgement: The article was prepared within the framework of program-targeted funding of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024-2026, under project BR24992916 "Comprehensive historical and archaeological research of the Abay region".

References

- Avtordyn dalalyq materialdary. Jetnograf Orynбай Oshanovtyn zhetekshiligimen Abaj oblysy, Zhanasemey audanynda bolgan etnografialyq ekspediciyanyn materialdary. Abaj oblysy, Zhanasemey audany. 2025 zh.
- Adzhigaliev S. Abat-Bajtak – vydajushhijsja kompleks pamjatnikov narodnogo zodchestva // Izvestija AN KazSSR. Serija filologicheskaja, 1983. No 2. S. 56-63.
- Azhigaliev S.I. Genezis tradicionnoj pogrebalno-kultovoj arhitektury Zapadnogo Kazahstana (na osnove issledovaniya mal'yx form). Almaty: Gylym, 1994. – 260 s.

Azhigali S.E. «Kazahskoe pamjatnikovedenie» kak vazhnejshee nauchno-prakticheskoe napravlenie v sfere kultury // Aralo-Kaspijskij region v istorii i kulture Evrazii. M-ly II Mezhdunar. konf., posvjashh. 20-letiju nezavisimosti RK (g. Aktobe, 14–18 sentjabrja 2011 g.). Almaty; Aktobe: Institut istorii i jetnologii im. Ch.Ch. Valihanova, 2011. S. 337-339.

Azhigali S.E. Kazahskie kulpytasy – analogi jakutskih sjerger: areal, tipologija, genezis // Severo-Vostochnyj gumanitarnyj vestnik. 2023. № 4 (45). S. 20-36.

Atyrau qazaqtarynyn epigrafikalyq eskertkishteri [Matin]; [qurast.: M. Kipiev, Zh.M. Beltenov, R.E. Quanov]. – Atyrau: Agataj, 2017. – Matin kaz., orys tild. Bibliogr.: 149-150 b. 1-tom. Aqmeshit, Altyn Dari, Ushqan ata qorymdary – 151, [1] b.

Beknazarov R.A. Pamjatniki obshhego kulturnogo nasledija v rossijsko-kazahstanskom prigraniche: na primere issledovaniya srednevekovyh mavzoleev. «Evrazijskij perekrestok». Sbornik materialov nauchno-prakticheskikh meroprijatij. Vypusk vosmoj. Orenburg: Izdatelsko-poligraficheskij kompleks OGU, 2018. – 244 s.

Duisenov B.D. Edil-Oral ongiri epigrafikalyq eskertkishterinde esimi saqtalghan qazaqtyn tarihi tulgalaryn tabu zhane tanu // «edu.e-history.kz» elektron dyq gylymi zhurnal. 2023. T.10. No2. 387-402 bb.

Mangystau men Ustirt eskertkishteri = Pamjatniki Mangystau i Ustjurt = Monuments of Mangystau and Ustyurt [Matin]: kitap-albom / S.E. Azhigali; [aud.: B. Omirbekov, D. Kostina]; Mangystau oblysynyn madeniet basqarmasy; Mangystau oblysynyn akimdigi... – Almaty: Oner, 2014. – 500, [3] b., suretti; + qosymsha kartalar.

Milli-madani mirasybyz: Kazakhstan tatarlary. Redkollegija: K.M. Minnullin (rais), I.G. Gomarov, M.I. Ahmetzhanov. Semej. – Kazan, 2017. – 360 b.

Muminov A.K., Mederova D.E., Duisenov B.D. «Abat-Bajtak» qorymynyn arabzhazuly epigrafikalyq eskertkishteri Altyn Orda kezhenen kejingi qogamnyn tildik-madeniet derekkozi retinde // Otan tarihy. 2024. T. 27. No 2. 514-528 bb.

Musabaev G., Mahmutov A., Aydarov G. Qazaqstan jepigrafikasy. Qazaq SSR Gylym akademijasy; Til bilimi instituty; zhaupty red. G. Musabaev. – Alma-Ata: Gylym, 1971. – Matini qazaq zhane orys tilderinde. Taqyryp asty bibliogr. 1-shygh. – 161, [2] b.

Nasyrov M., Karimov M. Abajdyn Semejdegі fulamalar ortasy maselesine (qalanyn XIX–XX gasyr basyndagy dini-qogamdyq kelbeti qolzhazba zhane arhiv quzhattarynda) // Shakarim universitetinin habarshysy. Tarih gylymdary serijasy. 2025. №2. – 7-30 bb.

Nasyrov M. Semejdegі Eski musulman qorymy // Respublikalyq «Abaj zhurnaly». 2023. №3. – 6-15 bb.

Nasyrov M. Tokmuhamet Altyntorulynyn tulgasy: epitafija zhane qolzhazba matinderde (derekközdik analiz) // Shakarim universitetinin habarshysy. Tarih gylymdary serijasy. 2024. №2. – 15-28 bb.

Oshanov O.Zh. Qozy Korpesh – Bayan sulu, Aigyz zhane Aibas: Abaj oblysynyn eskertkishterin zhana arheologijalyq zertteu ajasynda. Qazaqstan arheologijasy. 2025. №3 (29). 11-20 bb.

Авторлар туралы мәліметтер:

Насыров Мадияр Газинурович – Шәкәрім Университеті, Тарих кафедрасының магистранты, «Тарих және археология» ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Семей, Қазақстан.

Information about the authors:

Nassyrov Madiyar Gazinurovich – Master's student of the Department of History, Shakarim University, Researcher at the Scientific Center "History and Archeology", Semey, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Насыров Мадияр Газинурович – магистрант кафедры Истории, Шәкәрім университет, научный сотрудник Научного центра «История и археология», Семей, Казахстан

Редакцияға енуі 08.04.2026

Өңдеуден кейін түсуі 19.05.2026

Жариялауға қабылданды 28.06.2026

IRSTI 03.15.00

**ETHNOBOTANICAL HERITAGE OF AZERBAIJANI AND CENTRAL ASIAN
TURKIC PEOPLES: TRADITIONAL MEDICINAL PLANTS AND THEIR USES**

H. Zahidova

Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Baku, Azerbaijan

Abstract. Ethnobotanical knowledge constitutes an important element of the historical and cultural heritage of many societies, reflecting the long-standing interaction between humans and the natural environment. Among Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples, medicinal plants have occupied a significant place in traditional healthcare systems, daily life, and cultural practices for centuries. This knowledge has been transmitted across generations through oral traditions, folk medicine, and written medical sources, forming an essential component of the ethnocultural identity of these communities.

The present study examines selected medicinal plants traditionally used by Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples, including *Artemisia* spp., *Ferula* spp., *Peganum harmala*, *Hypericum perforatum*, *Crocus sativus*, *Nigella sativa*, and *Rosa damascena*. Drawing upon ethnobotanical, historical, and comparative sources, the research analyzes their traditional uses, methods of preparation, cultural significance, and place within local medical traditions.

The findings demonstrate that these medicinal plants have played an important role not only in the treatment of various ailments, such as digestive disorders, inflammatory diseases, and skin conditions, but also in the preservation of traditional ecological knowledge and cultural practices. Historical records and ethnographic evidence reveal substantial similarities in the use of medicinal plants among Turkic communities across the Caucasus and Central Asia, indicating the continuity of shared cultural traditions.

The study concludes that the ethnobotanical heritage of Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples represents a valuable source for understanding historical healthcare practices, cultural interactions, and traditional environmental knowledge. Documenting and analyzing this heritage contribute both to the preservation of cultural memory and to contemporary research on medicinal plants and traditional medicine.

Keywords: ethnobotany, traditional medicine, cultural heritage, Turkic peoples, Azerbaijan, Central Asia,

Introduction

Ethnobotanical knowledge constitutes an important component of the historical and cultural heritage of many societies, reflecting the long-standing interaction between humans and the natural environment. Throughout history, medicinal plants have played a central role in traditional healthcare systems and have served not only as therapeutic resources but also as elements of cultural identity, belief systems, and everyday practices. Among the Turkic peoples of Azerbaijan and Central Asia, knowledge concerning medicinal plants has been transmitted across generations through oral traditions, folk medicine, and written medical sources, forming an integral part of their ethnocultural heritage.

Traditional medicinal practices in Azerbaijan and Central Asian countries are deeply rooted in historical experience, ecological adaptation, and centuries of interaction with local flora. Historical sources indicate that medicinal plants occupied an important place in the medical traditions of the medieval Islamic world, including the works of renowned scholars such as Avicenna (Ibn Sina), whose writings significantly influenced medical knowledge throughout the Caucasus and Central Asia. Local communities accumulated extensive knowledge concerning the identification, harvesting, preparation, and therapeutic application of plant species found in their natural environment, creating a rich body of traditional ecological knowledge that continues to survive in folk medicine.

The use of medicinal plants such as *Artemisia* spp., *Ferula* spp., *Peganum harmala*, and *Hypericum perforatum* reflects ancient ethnobotanical traditions based primarily on the collection of wild flora (Sõukand & Pieroni, 2016). At the same time, cultivated species including *Crocus sativus*, *Nigella sativa*, and *Rosa damascena* became closely associated with

agricultural practices, trade networks, and cultural traditions throughout the region. The exchange of medicinal knowledge along historical trade routes, particularly those connecting the Caucasus, Persia, and Central Asia, contributed to the dissemination and preservation of plant-based therapeutic practices among Turkic communities.

Several of these plants acquired considerable historical, cultural, and economic significance. Saffron (*Crocus sativus*), for example, has long been regarded as one of the world's most valuable medicinal and aromatic plants. Historical evidence demonstrates its importance in regional and international trade, while in Azerbaijan, particularly on the Absheron Peninsula, saffron cultivation has remained an important agricultural and cultural tradition for centuries (Bathaie & Mousavi, 2010). Likewise, plants such as *Peganum harmala* and *Rosa damascena* occupied not only medicinal but also ritual and symbolic functions within local cultural practices.

The ethnobotanical study of medicinal plants used by Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples provides valuable insights into historical healthcare practices, traditional ecological knowledge, and the cultural interactions that shaped regional medical traditions. Furthermore, the comparative analysis of historical records, ethnographic materials, and contemporary ethnobotanical data contributes to a better understanding of the continuity and transformation of traditional medicinal knowledge over time.

Therefore, the aim of this study is to analyze selected wild and cultivated medicinal plants within the historical and ethnobotanical heritage of Turkic peoples in Azerbaijan and Central Asia and to examine their traditional uses, cultural significance, and historical importance within local medical traditions.

In the context of modern biotechnology and photo pharmacology, these medicinal plants serve as crucial raw material bases for the extraction of bioactive secondary metabolites. The integration of traditional ethnobotanical knowledge with advanced bioprocessing techniques facilitates the development of standardized phyto functionals and sustainable therapeutic agents, bridging ancient wisdom with contemporary technical innovation.

Materials and Methods

The present study is based on a qualitative ethnobotanical investigation of medicinal plants traditionally used by Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples. The research combines ethnobotanical, historical, ethnographic, and botanical approaches in order to examine the role of medicinal plants within traditional healthcare systems and cultural practices.

The study was conducted through a systematic review of scientific literature, ethnographic publications, historical sources, and academic studies related to medicinal plants and traditional medicine in the Caucasus and Central Asia. Particular attention was given to plant species that have maintained a significant place in the folk medicine, cultural traditions, and historical medical practices of Turkic communities.

In addition to the analysis of published sources, ethnographic observations obtained during field visits to saffron cultivation areas in the Absheron Peninsula were incorporated into the study. These observations provided supplementary information concerning the preservation of traditional knowledge, local cultivation practices, and the contemporary cultural significance of medicinal plants, particularly *Crocus sativus*.

The selected plant species (*Artemisia* spp., *Ferula* spp., *Peganum harmala*, *Hypericum perforatum*, *Crocus sativus*, *Nigella sativa*, and *Rosa damascena*) were examined from historical and ethnobotanical perspectives. The analysis focused on their traditional medicinal applications, preparation methods, cultural functions, historical significance, and their role in the transmission of traditional ecological knowledge.

A comparative-historical and ethnobotanical method was employed to identify similarities and differences in the use of medicinal plants among Turkic communities in Azerbaijan and Central Asia. Furthermore, elements of source criticism were applied in evaluating historical and ethnographic materials in order to ensure the reliability and contextual interpretation of the

available evidence. This methodological framework enabled the integration of historical records, ethnobotanical data, and contemporary observations to provide a comprehensive understanding of traditional medicinal plant use in the region.

3.1 *Crocus sativus* L. (Saffron)

Botanical Background and Historical Significance

Crocus sativus L., commonly known as saffron, is a perennial geophytic plant belonging to the Iridaceae family and is regarded as one of the most valuable medicinal and aromatic plants in the world. The dried stigmas of the saffron flower constitute the economically important part of the plant and have been widely used as a spice, natural coloring agent, perfume ingredient, and medicinal substance for centuries (Abdullaev, 2002). Historical evidence suggests that saffron has been cultivated and utilized for more than three millennia in various civilizations, particularly throughout the Middle East, the Mediterranean basin, Persia, and Central Asia (Mousavi & Bathaie, 2011).

Beyond its medicinal value, saffron occupied an important place in the economic and cultural history of numerous societies. Historical records indicate that saffron was a highly valued commodity in regional and international trade networks due to its rarity, labor-intensive production, and diverse applications in medicine, food preparation, textile dyeing, and religious practices. Its exceptional value contributed to its reputation as one of the most expensive plant products in the world and played a role in historical commercial exchanges across Eurasia.

In the Caucasus region, particularly in Azerbaijan, saffron cultivation has a long-standing history and is closely associated with the Absheron Peninsula. Favorable climatic and soil conditions enabled the development of saffron cultivation, which became an important component of local agricultural traditions. Historical accounts indicate that saffron produced in Absheron was highly valued and was traded beyond the region, contributing to local economic life and cultural practices.

Within Azerbaijani folk culture, saffron has traditionally been used not only as a medicinal plant but also as a culinary ingredient, natural dye, and symbolic element in various social and cultural practices. The continuity of saffron cultivation in Absheron from historical times to the present day demonstrates the preservation of traditional agricultural knowledge and reflects the enduring relationship between local communities and their natural environment. Consequently, saffron represents an important element of both the ethnobotanical heritage and historical memory of Azerbaijan.

Ethnobotanical Uses

Saffron has occupied an important place in the traditional medical and cultural practices of many societies throughout history. Among Azerbaijani and Central Asian Turkic communities, saffron has traditionally been used in folk medicine for the treatment of digestive disorders, respiratory ailments, cardiovascular complaints, and nervous conditions. Historical medical sources describe saffron as a sedative, stomachic, antispasmodic, stimulant, and emmenagogue agent (Baytop, 1999).

In addition to its medicinal applications, saffron has long served as an important cultural and economic resource. In Azerbaijani traditional cuisine, it has been widely used as a flavoring and coloring agent in various dishes and beverages. Saffron was also employed in textile dyeing, perfumery, and cosmetic preparations due to its distinctive aroma and vibrant color (Mousavi & Bathaie, 2011). In many local traditions, saffron symbolized prosperity, purity, and hospitality, reflecting its significance beyond practical medicinal use.

Ethnographic observations and historical accounts indicate that knowledge concerning saffron cultivation, harvesting, and processing has been transmitted across generations, particularly in the Absheron Peninsula. These practices represent an important component of the ethnobotanical heritage of Azerbaijan and demonstrate the continuity of traditional ecological knowledge.

Chemical Composition

The chemical composition of saffron includes numerous biologically active compounds. Among the most important constituents are crocin, picrocrocin, and safranal, which are responsible for the characteristic color, taste, and aroma of the plant (Giaccio, 2004; Kanakis et al., 2004). In addition, saffron contains carotenoids, flavonoids, and various secondary metabolites that contribute to its medicinal properties (Abdullaev & Espinosa-Aguirre, 2004).

Pharmacological Properties

Modern scientific studies have confirmed several medicinal properties traditionally attributed to saffron. Research indicates that saffron exhibits antioxidant, anti-inflammatory, antidepressant, and neuroprotective effects, while its principal bioactive compounds, particularly crocin and crocetin, have attracted attention for their potential therapeutic applications (Pitsikas, 2015; Abdullaev, 2002). These findings demonstrate a notable correspondence between traditional medicinal knowledge and contemporary pharmacological research.

Cultivation and Economic Importance

Beyond its medicinal applications, saffron has historically been an important agricultural and commercial product. Due to the labor-intensive nature of cultivation and harvesting, saffron has long been regarded as one of the world's most valuable plant products. Historical records indicate that saffron was traded across extensive commercial networks linking the Caucasus, Persia, Anatolia, and Central Asia.

In Azerbaijan, particularly on the Absheron Peninsula, saffron cultivation has remained an important element of local agricultural culture for centuries. The persistence of cultivation practices into the present day reflects both the economic value of the crop and the preservation of traditional agricultural knowledge. Consequently, saffron represents not only a medicinal plant but also a significant component of the historical, cultural, and ethnobotanical heritage of Azerbaijan.

3.2 *Nigella sativa* L. (Black Cumin)

Botanical and Ethnobotanical Background

Nigella sativa L., commonly known as black cumin or black seed, is a medicinal plant belonging to the Ranunculaceae family. The species is widely distributed throughout Southwest Asia, the Middle East, and the Mediterranean region and has been cultivated for centuries for both medicinal and culinary purposes. Among Turkic peoples of the Caucasus and Central Asia, black cumin occupies an important place in ethnobotanical traditions due to its medicinal, nutritional, and cultural significance.

Historical evidence suggests that the use of *Nigella sativa* dates back to ancient civilizations. Archaeological discoveries indicate that black seed was used in Ancient Egypt and was found among the funerary objects of Tutankhamun, demonstrating its importance in early medical and ritual practices (Sharma et al., 2009). Over time, the plant became integrated into the medical traditions of the Middle East, Persia, and Central Asia, where it was widely employed as a medicinal remedy and dietary supplement.

Within the medical traditions of the Islamic world, *Nigella sativa* acquired particular significance and was frequently mentioned in classical medical literature. Medieval scholars and physicians regarded black seed as a valuable therapeutic plant used for maintaining general health and treating a variety of ailments. Through cultural interactions and historical trade routes connecting the Middle East, the Caucasus, and Central Asia, knowledge concerning the medicinal use of black cumin spread among Turkic communities and became incorporated into local folk medicine traditions.

In Azerbaijan and neighboring regions, black cumin has traditionally been cultivated and used both as a medicinal herb and as a culinary spice. Folk medical practices commonly employed the seeds in herbal preparations intended to support digestion, strengthen the body, and promote general well-being. The continued use of black cumin in traditional medicine reflects the preservation of ethnobotanical knowledge and demonstrates the enduring role of medicinal plants in the cultural heritage of Turkic peoples.

Traditional and Ethnomedicinal Uses

In traditional medicine, *Nigella sativa* seeds have been widely used for the treatment of digestive disorders, respiratory diseases, inflammatory conditions, and general weakness. The seeds have traditionally been consumed directly, incorporated into food, or processed into medicinal oils and herbal preparations. Among Azerbaijani and Central Asian Turkic communities, black cumin has long been regarded as a valuable medicinal plant associated with maintaining health and strengthening the body.

In the medical traditions of the Islamic world, black seed is commonly known as *Habbatul Barakah* (“the seed of blessing”). Classical scholars, including Avicenna, described *Nigella sativa* as a medicinal substance capable of enhancing vitality and supporting recovery from fatigue. As a result, the plant acquired not only therapeutic significance but also cultural and symbolic value within many Muslim societies (Ahmad et al., 2013).

Among Turkic communities of the Caucasus and Central Asia, black cumin became integrated into both folk medicine and everyday dietary practices. Traditional knowledge concerning its preparation and use was transmitted through generations and formed part of the broader ethnomedicinal heritage of the region. The continued use of black cumin in contemporary folk medicine demonstrates the persistence of traditional ecological knowledge and cultural continuity.

Chemical Composition

The medicinal properties of *Nigella sativa* are associated with its rich chemical composition. The seeds contain numerous biologically active compounds, including alkaloids, flavonoids, saponins, essential oils, and fatty acids. Among these constituents, thymoquinone is regarded as the principal bioactive compound responsible for many of the plant’s therapeutic effects (Hannan et al., 2021).

Other important components include p-cymene, α -pinene, thymohydroquinone, carvacrol, and limonene, as well as fixed oils rich in linoleic and oleic acids that contribute to the nutritional and medicinal value of the seeds (Ahmad et al., 2013).

Pharmacological Properties

Contemporary scientific studies have confirmed many of the traditional medicinal applications of *Nigella sativa*. Research has demonstrated antioxidant, anti-inflammatory, antimicrobial, immunomodulatory, and hepatoprotective activities associated with the plant and its principal active compound, thymoquinone (Khazdair et al., 2021).

In addition, experimental investigations suggest potential benefits in the management of metabolic disorders and indicate possible anticancer properties of certain bioactive constituents (Almatroodi et al., 2020). These findings illustrate the close relationship between traditional ethnomedicinal knowledge and modern pharmacological research, highlighting the continuing scientific relevance of medicinal plants long used in folk medicine.

3.3 Hypericum perforatum L. (St. John’s Wort)

Botanical and Ethnobotanical Background

Hypericum perforatum L., commonly known as St. John’s wort, is a perennial herbaceous plant belonging to the Hypericaceae family. The species is widely distributed throughout Europe, Asia, and North Africa and has become naturalized in many other regions

of the world. The plant is characterized by bright yellow flowers and leaves containing numerous translucent glands that appear perforated when viewed against the light, giving rise to the species name *perforatum* (Barnes et al., 2001).

Historically, St. John's wort occupied an important place in the traditional medical practices of both Europe and Asia. In many cultures, the plant was associated with healing rituals and was widely employed in the treatment of wounds, burns, skin disorders, and inflammatory conditions. Within the ethnobotanical traditions of the Caucasus and Central Asia, herbal preparations derived from *Hypericum perforatum* were commonly used to support digestion, alleviate nervous disorders, and promote general well-being.

Among Turkic communities, knowledge concerning the collection, preparation, and medicinal application of St. John's wort was transmitted through generations as part of traditional ecological knowledge. The plant was frequently gathered from natural habitats and incorporated into folk medical practices, illustrating the close relationship between local communities and their surrounding environment.

Traditional and Ethnomedicinal Uses

Traditional medicinal systems employed *Hypericum perforatum* for a wide range of ailments, including gastrointestinal disorders, nervous system disturbances, skin diseases, wounds, and inflammatory conditions. Herbal infusions, decoctions, oils, and tinctures prepared from the plant were commonly used both internally and externally.

In many folk medical traditions, St. John's wort was regarded as a remedy capable of restoring physical and emotional balance. Its use for nervous conditions, emotional distress, and sleep disturbances contributed to its enduring reputation as an important medicinal plant. The persistence of these practices in different regions of Eurasia demonstrates the continuity of ethnomedical knowledge across generations (Barnes et al., 2001).

Chemical Composition

The medicinal activity of *Hypericum perforatum* is associated with a diverse range of biologically active compounds, including naphthodianthrones, phloroglucinols, flavonoids, tannins, and essential oils. Among these constituents, hypericin, pseudohypericin, and hyperforin are considered the principal compounds responsible for many of the plant's therapeutic properties (Butterweck, 2003).

Pharmacological Properties

Modern scientific investigations have confirmed numerous biological activities traditionally attributed to *Hypericum perforatum*. Studies have demonstrated antidepressant, anti-inflammatory, antimicrobial, antioxidant, and wound-healing properties associated with the plant (Butterweck, 2003).

Particular scientific attention has focused on its antidepressant activity. Clinical studies suggest that extracts of St. John's wort may contribute to the management of mild to moderate depression through interactions with neurotransmitter systems including serotonin, dopamine, and norepinephrine (Linde et al., 2008). These findings provide an example of the correspondence between traditional medicinal practices and contemporary pharmacological research.

Safety and Potential Risks

Despite its therapeutic value, the use of *Hypericum perforatum* requires caution because of potential interactions with pharmaceutical medications. Research indicates that the plant may affect drug metabolism through the induction of cytochrome P450 enzymes, thereby reducing the effectiveness of certain medications (Henderson et al., 2002).

Reported adverse effects include gastrointestinal discomfort, dizziness, fatigue, and increased sensitivity to sunlight. Consequently, the use of St. John's wort should be carefully monitored, particularly when combined with prescription drugs.

3.4 Glycyrrhiza glabra L. (Licorice)

Botanical and Ethnobotanical Background

Glycyrrhiza glabra L., commonly known as licorice, is a perennial herbaceous plant belonging to the Fabaceae family. The species is widely distributed throughout the Mediterranean region, Central Asia, and parts of the Middle East and is cultivated in many countries because of its medicinal and economic importance. The roots and rhizomes constitute the principal medicinal parts of the plant and have been utilized for centuries in various traditional medical systems (Fiore et al., 2005).

Licorice possesses a long and well-documented history in ethnomedicine. Historical evidence indicates that the plant was widely employed in the medical traditions of Ancient Egypt, Greece, Rome, Persia, and China. In these civilizations, licorice was commonly prescribed for respiratory disorders, digestive complaints, and inflammatory conditions (Pastorino et al., 2018). The widespread distribution of the plant and its therapeutic reputation contributed to its inclusion in numerous historical pharmacopoeias and medical texts.

Within the medical traditions of the medieval Islamic world, licorice was also recognized as an important medicinal plant. Classical physicians, including Avicenna (Ibn Sina), described its beneficial effects in the treatment of respiratory diseases, throat irritation, and digestive disorders. Through the influence of Islamic medicine, knowledge concerning the medicinal use of licorice spread widely across the Caucasus and Central Asia and became integrated into local healing traditions (Avicenna, 2005).

In Azerbaijan and other regions of the Caucasus and Central Asia, licorice root has long been used in folk medicine for the treatment of cough, bronchitis, throat inflammation, and gastrointestinal disturbances. Herbal decoctions prepared from the roots were traditionally regarded as effective remedies for relieving respiratory congestion and supporting general health. The continued use of licorice in folk medicine illustrates the preservation of ethnobotanical knowledge and highlights the enduring significance of medicinal plants in the cultural heritage of Turkic peoples. Throughout history, *Glycyrrhiza glabra* has been widely used in traditional medicine for the treatment of respiratory and gastrointestinal disorders. In folk medical practices, decoctions and infusions prepared from licorice roots were commonly administered to relieve cough, bronchitis, sore throat, gastric irritation, and digestive complaints. Due to its naturally sweet taste, licorice was often incorporated into herbal mixtures intended to improve the palatability of medicinal preparations.

Among Azerbaijani and Central Asian Turkic communities, licorice root has traditionally been regarded as a remedy capable of soothing respiratory discomfort and promoting recovery from common illnesses. The plant was frequently used during seasonal respiratory infections and was considered beneficial for maintaining general health and vitality. The persistence of these practices illustrates the continuity of traditional ethnomedical knowledge and the importance of medicinal plants in everyday healthcare.

Chemical Composition

The medicinal properties of *Glycyrrhiza glabra* are primarily associated with its rich content of biologically active compounds. The roots contain triterpenoid saponins, flavonoids, coumarins, polysaccharides, and essential oils. Among these constituents, glycyrrhizin is considered the principal active compound responsible for many of the plant's pharmacological effects (Pastorino et al., 2018).

Other important bioactive substances include liquiritin, isoliquiritigenin, glabridin, and various flavonoids that contribute to the antioxidant and anti-inflammatory properties of the

plant. These compounds have attracted considerable scientific attention because of their therapeutic potential and broad spectrum of biological activities.

Pharmacological Properties

Modern pharmacological research has confirmed many of the traditional medicinal uses of *Glycyrrhiza glabra*. Experimental and clinical studies have demonstrated anti-inflammatory, antioxidant, antimicrobial, antiviral, hepatoprotective, and immunomodulatory activities associated with licorice root and its bioactive constituents (Pastorino et al., 2018; Wahab et al., 2021).

Particularly noteworthy is the plant's traditional and scientifically documented use in respiratory disorders. Licorice preparations have been shown to possess expectorant and soothing properties that may help relieve irritation of the respiratory tract. In addition, studies suggest that certain licorice-derived compounds exhibit protective effects against oxidative stress and inflammation, supporting many of the traditional therapeutic applications of the plant.

The correspondence between traditional medicinal knowledge and contemporary pharmacological findings demonstrates the continuing relevance of licorice within both ethnobotanical research and modern phytotherapy.

Safety and Potential Risks

Despite its considerable therapeutic value, excessive consumption of licorice may produce adverse effects. Prolonged intake of glycyrrhizin has been associated with hypertension, hypokalemia, and electrolyte imbalance due to its influence on mineralocorticoid metabolism (Wahab et al., 2021).

Consequently, the therapeutic use of licorice should be approached with caution, particularly among individuals with cardiovascular disorders or those receiving long-term medical treatment. Appropriate dosage and professional supervision are recommended when licorice preparations are used for medicinal purposes.

3.5 *Peganum harmala* L. (Syrian Rue)

Botanical and Ethnobotanical Background

Peganum harmala L., commonly known as Syrian rue, is a perennial medicinal plant belonging to the Nitrariaceae family. The species grows naturally in the arid and semi-arid regions of the Middle East, the Caucasus, and Central Asia. Due to its widespread distribution and long-standing use in traditional medicine, *Peganum harmala* occupies a significant place in the ethnobotanical heritage of Turkic peoples (Moloudizargari et al., 2013).

Historical evidence indicates that the plant has been utilized for centuries in both medicinal and ritual contexts. In Azerbaijan and many Central Asian societies, the seeds and aerial parts of *Peganum harmala* have traditionally been used in folk medicine for the treatment of digestive disorders, parasitic infections, inflammatory conditions, and various common ailments. Traditional healers frequently employed seed-based preparations because of their perceived medicinal value and protective properties (Herraiz et al., 2010).

The continued use of *Peganum harmala* across different regions of the Caucasus and Central Asia demonstrates the persistence of traditional ecological knowledge and highlights the role of medicinal plants in preserving cultural identity and local healing practices.

Chemical Composition and Pharmacological Properties

The medicinal properties of *Peganum harmala* are primarily associated with its alkaloid compounds, particularly harmine, harmaline, and harmalol. These β -carboline alkaloids are considered the principal bioactive constituents of the plant and have been reported to exhibit antimicrobial, antiparasitic, antioxidant, and neuropharmacological activities (Moloudizargari et al., 2013).

Modern scientific studies have demonstrated that extracts of *Peganum harmala* possess biological activities that correspond to many of its traditional medicinal applications. Experimental research has reported antimicrobial effects against several bacterial and fungal pathogens, while other studies suggest potential neurological and therapeutic applications associated with its alkaloid content (Herraiz et al., 2010).

Cultural and Ritual Significance

Beyond its medicinal value, *Peganum harmala* occupies a distinctive place in the cultural and spiritual traditions of Azerbaijani and Central Asian Turkic communities. The burning of its seeds, commonly known as *üzərlik tüstüsü* in Azerbaijan, has traditionally been practiced in homes and communal spaces as a ritual intended to protect against misfortune, ward off negative influences, and purify the environment.

Such practices reflect the close relationship between traditional medicine, folk beliefs, and everyday life. The ritual use of *Peganum harmala* demonstrates that medicinal plants often served not only therapeutic purposes but also symbolic and cultural functions within local communities. Consequently, the plant represents an important element of the historical memory, intangible cultural heritage, and ethnobotanical traditions of the region.

3.6 *Ferula* spp. Botanical and Ethnobotanical Background

Ferula species belong to the Apiaceae family and comprise a large group of perennial plants distributed throughout Central Asia, the Caucasus, Iran, and neighboring regions. Many species of the genus have been valued for centuries because of their medicinal, aromatic, and economic importance. Several *Ferula* species grow naturally in arid and semi-arid environments and have traditionally been collected from the wild by local communities.

Historical records indicate that *Ferula* species occupied an important place in the traditional medical systems of the Middle East and Central Asia. Through long-term interaction with the natural environment, Turkic communities developed extensive knowledge concerning the identification, collection, and medicinal use of these species. In this context, the ethnobotanical landscape of Kazakhstan is particularly significant; the country's flora is exceptionally rich in medicinal plants, especially in the Alatau and steppe regions. Research by local scientists indicates that various *Ferula* taxa, alongside species like *Artemisia terrae-albae*, have played a foundational role in Kazakh traditional medicine (*emshilik*).

Similarly, in Azerbaijan and other parts of Central Asia, *Ferula* plants have traditionally been regarded as valuable medicinal resources. The resinous exudates and roots were commonly used for the treatment of digestive disorders, respiratory diseases, and infectious conditions. Folk healers employed preparations derived from roots and resins to alleviate gastrointestinal complaints and general weakness, illustrating the preservation of traditional ecological knowledge across the Turkic world.

Traditional and Ethnomedicinal Uses

For centuries, *Ferula* species have been utilized in folk medicine as digestive stimulants, expectorants, and antimicrobial remedies. Resin obtained from several species was traditionally administered for stomach disorders, intestinal complaints, and respiratory diseases. In some regions, preparations derived from *Ferula* were also used to enhance appetite and support general health.

The medicinal use of *Ferula* was not limited to therapeutic purposes alone. Historical and ethnographic evidence suggests that certain species also possessed economic significance due to their aromatic resins, which were traded across regional commercial networks connecting Central Asia, Persia, and the Caucasus.

Chemical Composition and Pharmacological Properties

The biological activity of *Ferula* species is associated with a variety of bioactive compounds, including sesquiterpene coumarins, sulfur-containing compounds, flavonoids, and essential oils. These constituents have been reported to possess antimicrobial, anti-inflammatory, antioxidant, and antispasmodic activities (Iranshahy & Iranshahi, 2011).

Modern pharmacological studies have demonstrated that extracts and resins obtained from several *Ferula* species exhibit significant biological activity. Research suggests potential applications in the treatment of gastrointestinal disorders, inflammatory diseases, and certain infectious conditions. These findings support many traditional medicinal uses that have been preserved in folk medicine for generations.

Historical and Cultural Significance

Beyond their medicinal value, *Ferula* species formed part of the traditional economic and cultural life of communities inhabiting the Caucasus and Central Asia. The collection and trade of medicinal resins contributed to local livelihoods and facilitated the transmission of ethnobotanical knowledge across regions.

The long-standing use of *Ferula* species demonstrates the close relationship between people and their natural environment and highlights the importance of medicinal plants in preserving cultural traditions. Consequently, *Ferula* represents an important element of the ethnobotanical heritage of Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples.

3.7 Artemisia spp. (Wormwood) Botanical and Ethnobotanical Background

Artemisia species, commonly known as wormwood, represent a large group of medicinal plants belonging to the Asteraceae family. These plants are widely distributed throughout the arid and semi-arid regions of Eurasia, including the Caucasus and Central Asia. Several species of *Artemisia* occur naturally in these regions and have long occupied an important place in the traditional medical practices of Turkic peoples (Abad et al., 2012).

Among the various species, *Artemisia absinthium* (bitter wormwood) is one of the best-known medicinal plants. Historical and ethnographic evidence indicates that wormwood has been used for centuries in traditional medicine for the treatment of digestive disorders, parasitic infections, fever, and inflammatory conditions. Due to its strong biological activity, the plant was also regarded as a tonic and general health-promoting remedy.

Among Azerbaijani and Central Asian communities, knowledge concerning the collection and medicinal use of wormwood has been transmitted through generations as part of traditional ecological knowledge. Herbal infusions and decoctions prepared from the aerial parts of the plant were commonly used in folk medicine and occupied an important place in local healing traditions.

Chemical Composition and Pharmacological Properties

The biological activity of *Artemisia* species is associated with their essential oils and numerous bioactive compounds, including artemisinin, flavonoids, and terpenoids. These constituents have been reported to possess antimicrobial, antiparasitic, antioxidant, and anti-inflammatory properties (Abad et al., 2012).

Particularly, artemisinin and its derivatives have attracted considerable scientific attention because of their well-established antimalarial activity. Modern pharmacological studies have also demonstrated antimicrobial effects against a variety of pathogenic microorganisms. These findings support many traditional applications of wormwood and illustrate the relationship between historical medicinal knowledge and contemporary scientific research.

Cultural Significance

Beyond its medicinal value, wormwood has occupied an important place in the traditional culture of many Eurasian communities. In several Turkic traditions, aromatic plants belonging to the *Artemisia* genus were associated with protection, purification, and household well-being. Such practices demonstrate the close connection between medicinal plants, folk beliefs, and everyday life.

The long-standing use of *Artemisia* species in both medicine and cultural traditions highlights their significance within the ethnobotanical heritage of Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples.

3.8 *Rosa damascena* Mill. (Rose)

Botanical and Historical Background

Rosa damascena Mill., commonly known as the Damask rose, is one of the most culturally significant medicinal and aromatic plants of the Near East, the Caucasus, and Central Asia. Historical evidence indicates that roses have been cultivated for several millennia and occupied an important place in the cultural, medical, and economic life of numerous civilizations. The cultivation of roses was particularly widespread in Persia and the South Caucasus, including present-day Azerbaijan, from where rose-related traditions spread to neighboring regions (Kovaleva, 1972).

Ancient authors and physicians frequently mentioned the medicinal value of roses. Classical scholars such as Dioscorides and Galen described rose-based preparations for digestive disorders, skin diseases, and inflammatory conditions. During the medieval period, roses became an important component of medical practice throughout the Islamic world (Ishaq ibn Husayn, 2011).

Traditional and Ethnomedicinal Uses

Among Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples, roses have traditionally been used in both medicine and everyday life. Rose petals, rose water, rose oil, syrups, jams, and *gulqand* were commonly prepared and employed as therapeutic as well as preventive remedies (Damirov et al., 1988; Lambarani, 1998).

Traditional medicine attributes antiseptic, calming, and anti-inflammatory properties to rose preparations. Decoctions prepared from rose petals were commonly used for oral health, skin care, and digestive complaints, while rose oil was applied externally for headaches, joint pain, and wound treatment.

Historical Medical Traditions

The medicinal importance of roses received particular attention in the works of medieval physicians. Avicenna (Ibn Sina) described rose petals as possessing astringent, anti-inflammatory, and soothing properties and recommended rose-based preparations for headaches, eye diseases, digestive disorders, and skin conditions (Avicenna, 2005). These recommendations influenced medical traditions throughout the Caucasus and Central Asia and contributed to the preservation of rose-based remedies in local folk medicine.

Chemical Composition and Pharmacological Properties

Rose petals contain essential oils, flavonoids, phenolic compounds, and other biologically active substances associated with antioxidant, antimicrobial, and anti-inflammatory activities. Modern pharmacological studies have confirmed several medicinal properties traditionally attributed to rose preparations, demonstrating the relationship between historical medical knowledge and contemporary scientific research.

The continued use of roses in folk medicine, culinary traditions, and cultural practices illustrates their enduring significance within the ethnobotanical heritage of Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples.

Table 1. Ethnobotanical characteristics, major bioactive compounds, and reported pharmacological activities of *Ferula* spp.

lant species	Traditional medicinal uses	Ethnobotanical significance	Major bioactive compounds	Reported pharmacological activities
<i>Ferula</i> spp.	Treatment of digestive disorders, respiratory ailments, intestinal cramps, and infectious diseases; widely used as an antimicrobial remedy.	One of the most important medicinal plant genera in Turkic ethnomedicine and traditional Central Asian medicine..	Sesquiterpene coumarins, sulfur-containing compounds, terpenoids, and volatile oils.	Antimicrobial, antioxidant, anti-inflammatory, antispasmodic, and gastroprotective

Note. Information presented in this table is summarized from ethnobotanical, phytochemical, and pharmacological studies reviewed in this article

The integrated ethnobotanical roles of *Ferula* spp., encompassing medicinal, cultural, ritual, culinary, and economic dimensions, are illustrated in Figure 1. This overview highlights the multifunctional importance of *Ferula* species in traditional Turkic and Central Asian societies.

Figure 1. Schematic representation of the ethnobotanical roles of *Ferula* spp., illustrating their medicinal, ritual, culinary, cultural, and economic significance in traditional Turkic and Central Asian societies

4. Discussion

The findings of this study demonstrate that medicinal plants occupy an important place in the historical and ethnobotanical heritage of Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples. For centuries, local communities have relied on plant-based remedies not only for the treatment of diseases but also as an integral component of their cultural practices, traditional knowledge systems, and everyday life.

The examined species – *Crocus sativus*, *Rosa damascena*, *Nigella sativa*, *Hypericum perforatum*, *Glycyrrhiza glabra*, *Peganum harmala*, and *Artemisia* spp. – illustrate the diversity of medicinal plants used throughout the Caucasus and Central Asia. Despite differences in ecological conditions and local traditions, many similarities can be observed in the ways these plants were cultivated, prepared, and applied for therapeutic purposes. Such similarities indicate the existence of long-standing cultural interactions and shared ethnomedical traditions among Turkic communities.

Historical evidence suggests that medicinal plant knowledge developed through a combination of practical experience, environmental adaptation, and cultural exchange. Trade routes linking the Caucasus, Persia, Anatolia, and Central Asia facilitated not only the movement of goods but also the transmission of medical knowledge and healing practices. As a result, many medicinal plants became common elements of regional healthcare traditions and cultural life.

The study also highlights the importance of written medical traditions in preserving ethnobotanical knowledge. The works of medieval scholars, particularly Avicenna (Ibn Sina), played a significant role in documenting the medicinal properties of plants and contributed to the dissemination of medical knowledge throughout the Islamic world. Many remedies described in historical medical texts continued to be preserved in local folk medicine and remain known among communities today.

Another important finding concerns the close relationship between traditional ethnobotanical knowledge and contemporary scientific research. Modern pharmacological investigations have confirmed many therapeutic properties traditionally attributed to medicinal plants, including the anti-inflammatory, antimicrobial, antioxidant, and neuroprotective effects of various plant-derived compounds. This correspondence demonstrates the scientific value of traditional knowledge accumulated over generations.

Beyond their medicinal applications, several plants examined in this study possess important cultural and symbolic meanings. *Peganum harmala*, for example, remains associated with protective rituals and folk beliefs, while saffron and roses continue to occupy an important place in culinary traditions, handicrafts, and cultural identity. These examples illustrate that medicinal plants should be understood not merely as therapeutic resources but also as components of intangible cultural heritage.

The growing global interest in natural products and traditional medicine further emphasizes the importance of documenting and preserving ethnobotanical knowledge. As processes of modernization and globalization increasingly affect traditional lifestyles, valuable knowledge concerning medicinal plants risks being lost. Consequently, ethnobotanical research serves not only scientific purposes but also contributes to the preservation of cultural memory and historical heritage.

Overall, the integration of historical, ethnobotanical, and pharmacological perspectives provides a more comprehensive understanding of medicinal plant use among Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples. The preservation and further study of this knowledge may contribute both to cultural heritage research and to the future development of plant-based therapeutic resources.

5. Conclusion

The present study demonstrates that medicinal plants constitute an important component of the historical and ethnobotanical heritage of Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples. The

examined species - *Crocus sativus*, *Rosa damascena*, *Nigella sativa*, *Hypericum perforatum*, *Glycyrrhiza glabra*, *Peganum harmala*, and *Artemisia* spp. - reflect centuries of accumulated traditional knowledge concerning the use of natural resources for healthcare, cultural practices, and everyday life.

The findings indicate that both wild and cultivated medicinal plants have played significant roles in the development of local healing traditions. Wild-growing species such as *Artemisia* spp., *Peganum harmala*, and *Hypericum perforatum* have long been collected from natural environments and incorporated into folk medicine, while cultivated plants including saffron, black cumin, and roses became closely associated with agricultural traditions, trade networks, and cultural identity.

The study further reveals that ethnobotanical knowledge among Turkic communities developed through a combination of practical experience, environmental adaptation, cultural interaction, and the influence of historical medical traditions. The preservation of medicinal plant knowledge through oral transmission, folk medicine, and written medical sources contributed to the continuity of traditional healthcare practices across generations.

Particular attention should be given to the cultural significance of medicinal plants. Several species examined in this study continue to play important roles in rituals, culinary traditions, handicrafts, and local belief systems, demonstrating that their value extends beyond therapeutic applications. Consequently, medicinal plants should be regarded not only as natural remedies but also as elements of intangible cultural heritage.

The correspondence between traditional medicinal practices and contemporary scientific research further emphasizes the value of ethnobotanical knowledge. Modern studies have confirmed many biological activities traditionally attributed to medicinal plants, highlighting the importance of preserving and documenting this knowledge for future generations.

In conclusion, the ethnobotanical heritage of Azerbaijani and Central Asian Turkic peoples represents a valuable source for understanding historical healthcare systems, cultural interactions, and traditional ecological knowledge. Continued research in this field will contribute both to the preservation of cultural heritage and to the broader understanding of the relationship between humans, plants, and traditional medicine.

References

- Abad, M. J., Bedoya, L. M., Apaza, L., & Bermejo, P. (2012). The *Artemisia* L. genus: A review of bioactive essential oils. *Molecules*, 17(3), 2542–2566. <https://doi.org/10.3390/molecules17032542>
- Abdullaev, F. I. (2002). Cancer chemopreventive and tumoricidal properties of saffron (*Crocus sativus* L.). *Experimental Biology and Medicine*, 227(1), 20–25. <https://doi.org/10.1177/153537020222700104>
- Abdullaev, F. I., & Espinosa-Aguirre, J. J. (2004). Biomedical properties of saffron and its potential use in cancer therapy and chemoprevention trials. *Cancer Detection and Prevention*, 28(6), 426–432. <https://doi.org/10.1016/j.cdp.2004.09.002>
- Ahmad, A., Husain, A., Mujeeb, M., Khan, S. A., Najmi, A. K., Siddique, N. A., & Anwar, F. (2013). A review on therapeutic potential of *Nigella sativa*: A miracle herb. *Asian Pacific Journal of Tropical Biomedicine*, 3(5), 337–352. [https://doi.org/10.1016/S2221-1691\(13\)60075-1](https://doi.org/10.1016/S2221-1691(13)60075-1)
- Almatroodi, S. A., Almatroudi, A., Alsahli, M. A., Rahmani, A. H., & Khan, A. A. (2020). Thymoquinone: A potential therapeutic compound with anticancer activity. *Pharmacological Research*, 161, 105173. <https://doi.org/10.1016/j.phrs.2020.105173>
- Avicenna (Ibn Sina). (2005). The canon of medicine (Al-Qanun fi al-Tibb). Great Books of the Islamic World. (Original work published 1025)

- Barnes, J., Anderson, L. A., & Phillipson, J. D. (2001). St John's wort (*Hypericum perforatum* L.): A review of its chemistry, pharmacology and clinical properties. *Journal of Pharmacy and Pharmacology*, 53(5), 583–600. <https://doi.org/10.1211/0022357011775910>
- Bathaie, S. Z., & Mousavi, S. Z. (2010). New applications and mechanisms of action of saffron and its important ingredients. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 50(8), 761–786. <https://doi.org/10.1080/10408390902773003>
- Baytop, T. (1999). Türkiye’de bitkiler ile tedavi: Geçmişte ve bugün [Therapy with plants in Turkey: Past and present] (2nd ed.). Nobel Tıp Kitabevleri.
- Butterweck, V. (2003). Mechanism of action of St John's wort in depression: What is known? *CNS Drugs*, 17(8), 539–562. <https://doi.org/10.2165/00023210-200317080-00001>
- Damirov, I. A., Prilipko, L. I., Shukurov, D. Z., & Kerimov, Y. B. (1988). *Lekarstvennye rasteniya Azerbaidzhana* [Medicinal plants of Azerbaijan]. Elm.
- Fiore, C., Eisenhut, M., Ragazzi, E., Zanchin, G., & Armanini, D. (2005). A history of the therapeutic use of liquorice in Europe. *Journal of Ethnopharmacology*, 99(3), 317–324. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2005.04.015>
- Giaccio, M. (2004). Crocetin from saffron: An active component of an ancient spice. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 44(3), 155–172. <https://doi.org/10.1080/10408690490441383>
- Hannan, M. A., Rahman, M. A., Sohag, A. A. M., Uddin, M. J., Dash, R., Sikder, M. H., Timalisina, B., Munni, Y. A., Sarker, P. P., Alam, M., & Rahman, M. S. (2021). Black cumin (*Nigella sativa*): A comprehensive review on phytochemistry, pharmacology and therapeutic potential. *Biomolecules*, 11(11), 1784. <https://doi.org/10.3390/biom11111784>
- Henderson, L., Yue, Q. Y., Bergquist, C., Gerden, B., & Arlett, P. (2002). St John's wort (*Hypericum perforatum*): Drug interactions and clinical outcomes. *British Journal of Clinical Pharmacology*, 54(4), 349–356. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2125.2002.01683.x>
- Herraiz, T., González, D., Ancín-Azpilicueta, C., Arán, V. J., & Guillén, H. (2010). β -Carboline alkaloids in *Peganum harmala* and inhibition of human monoamine oxidase (MAO). *Food and Chemical Toxicology*, 48(3), 839–845. <https://doi.org/10.1016/j.fct.2009.12.019>
- Iranshahy, M., & Iranshahi, M. (2011). Traditional uses, phytochemistry and pharmacology of asafoetida (*Ferula assa-foetida* oleo-gum-resin): A review. *Journal of Ethnopharmacology*, 134(1), 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2010.11.067>
- Ishaq ibn Husayn. (2011). Historical medicinal traditions of the Islamic world. (A. Rahimov, Trans.). Baku Academy of Sciences. (Original work compiled c. 11th Century)
- Kanakis, C. D., Daferera, D. J., Tarantilis, P. A., & Polissiou, M. G. (2004). Qualitative determination of volatile compounds of saffron. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 52(14), 4515–4521. <https://doi.org/10.1021/jf040003b>
- Khazdair, M. R., Anaeigoudari, A., & Hashemzehi, M. (2021). Pharmacological effects of *Nigella sativa* and its active constituents. *Phytotherapy Research*, 35(7), 3555–3573. <https://doi.org/10.1002/ptr.7048>
- Kovaleva, N. G. (1972). Medicinal plants in folk medicine. *Meditisina*.
- Lambarani, M. (1998). Traditional medicinal plants of Azerbaijan. *Azernashr*.
- Linde, K., Berner, M. M., & Kriston, L. (2008). St John's wort for major depression. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, (4), CD000448. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD000448.pub3>
- Moloudizargari, M., Mikaili, P., Aghajanshakeri, S., Asghari, M. H., & Shayegh, J. (2013). Pharmacological and therapeutic effects of *Peganum harmala* and its main alkaloids. *Pharmacognosy Reviews*, 7(14), 199–212. <https://doi.org/10.4103/0973-7847.120524>
- Mousavi, S. Z., & Bathaie, S. Z. (2011). Historical uses of saffron: Identifying potential new avenues for modern research. *Avicenna Journal of Phytomedicine*, 1(2), 57–66.
- Pastorino, G., Cornara, L., Soares, S., Rodrigues, F., & Oliveira, M. B. P. P. (2018). Liquorice (*Glycyrrhiza glabra*): A phytochemical and pharmacological review. *Phytotherapy Research*, 32(12), 2323–2339. <https://doi.org/10.1002/ptr.6178>

Söukand, R., & Pieroni, A. (2016). The importance of a border: Medical, veterinary, and wild food ethnobotany of the Hutsuls living on the Romanian and Ukrainian sides of Bukovina. *Journal of Ethnopharmacology*, 185, 17–40. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2016.03.014>
Wahab, S., Annadurai, S., Abullais, S. S., Das, G., Ahmad, W., Ahmad, M. F., Kandasamy, G., Vasudevan, R., Ali, M. S., & Amir, M. (2021). Glycyrrhiza glabra (licorice): A comprehensive review on its phytochemistry, biological activities, clinical evidence and toxicology. *Plants*, 10(12), 2751. <https://doi.org/10.3390/plants10122751>

Х. Захидова

Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы (ӘҰҒА)(Баку, Әзербайжан)

ӘЗЕРБАЙЖАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНОБОТАНИКАЛЫҚ МҰРАСЫ: ДӘСТҮРЛІ ЕМДІК ӨСІМДІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Этноботаникалық білім көптеген қоғамдардың тарихи және мәдени мұрасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және адам мен табиғи орта арасындағы ұзақ мерзімді өзара байланысты көрсетеді. Әзербайжан және Орталық Азия түркі халықтарының арасында дәрілік өсімдіктер ғасырлар бойы дәстүрлі денсаулық сақтау жүйелерінде, күнделікті өмірде және мәдени тәжірибелерде маңызды орын алып келді. Бұл білім ауызша дәстүрлер, халық медицинасы және жазбаша медициналық дереккөздер арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп, аталған қауымдардың этномәдени бірегейлігінің ажырамас бөлігіне айналды.

Осы зерттеу Әзербайжан және Орталық Азия түркі халықтары дәстүрлі түрде пайдаланатын тандап алынған дәрілік өсімдіктерді, соның ішінде *Artemisia* spp., *Ferula* spp., *Peganum harmala*, *Hypericum perforatum*, *Crocus sativus*, *Nigella sativa* және *Rosa damascena* түрлерін қарастырады. Этноботаникалық, тарихи және салыстырмалы дереккөздерге сүйене отырып, зерттеу олардың дәстүрлі қолданылуын, дайындау тәсілдерін, мәдени маңызын және жергілікті медициналық дәстүрлердегі орнын талдайды.

Зерттеу нәтижелері бұл дәрілік өсімдіктердің ас қорыту жүйесінің бұзылыстары, қабыну аурулары және тері аурулары сияқты түрлі сырқаттарды емдеуде ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі экологиялық білім мен мәдени тәжірибелерді сақтауда да маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Тарихи деректер мен этнографиялық мәліметтер Кавказ бен Орталық Азиядағы түркі қауымдары арасында дәрілік өсімдіктерді пайдалануда елеулі ұқсастықтардың бар екенін көрсетеді, бұл ортақ мәдени дәстүрлердің сабақтастығын дәлелдейді.

Зерттеу қорытындысы бойынша, Әзербайжан және Орталық Азия түркі халықтарының этноботаникалық мұрасы тарихи денсаулық сақтау тәжірибелерін, мәдени өзара ықпалдастықтарды және дәстүрлі экологиялық білімді түсіну үшін құнды дереккөз болып табылады. Осы мұраны құжаттау мен талдау мәдени жадыны сақтауға, сондай-ақ дәрілік өсімдіктер мен дәстүрлі медицина саласындағы заманауи зерттеулердің дамуына үлес қосады.

Түйін сөздер: этноботаника, дәстүрлі медицина, мәдени мұра, түркі халықтары, Әзербайжан, Орталық Азия.

Х. Захидова

Национальная академия наук Азербайджана (НАНА) (Баку, Азербайджан)

ЭТНОБОТАНИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТЮРКСКИХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ТРАДИЦИОННЫЕ ЛЕКАРСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Аннотация. Этноботанические знания представляют собой важный элемент исторического и культурного наследия многих обществ, отражая многовековое взаимодействие человека с природной средой. Среди азербайджанского и центральноазиатских тюркских народов лекарственные растения на протяжении веков занимали значительное место в системах традиционного здравоохранения, повседневной жизни и культурных практиках. Эти знания передавались из поколения в поколение посредством устных традиций, народной медицины и письменных медицинских источников, формируя важную составляющую этнокультурной идентичности данных сообществ.

В настоящем исследовании рассматриваются отдельные лекарственные растения, традиционно используемые азербайджанским и центральноазиатскими тюркскими народами, включая *Artemisia spp.*, *Ferula spp.*, *Peganum harmala*, *Hypericum perforatum*, *Crocus sativus*, *Nigella sativa* и *Rosa damascena*. На основе этноботанических, исторических и сравнительных источников анализируются их традиционные способы применения, методы приготовления, культурное значение и место в местных медицинских традициях.

Полученные результаты показывают, что данные лекарственные растения играли важную роль не только в лечении различных заболеваний, таких как расстройства пищеварения, воспалительные заболевания и кожные болезни, но и в сохранении традиционных экологических знаний и культурных практик. Исторические документы и этнографические данные свидетельствуют о значительном сходстве в использовании лекарственных растений среди тюркских сообществ Кавказа и Центральной Азии, что указывает на преемственность общих культурных традиций.

В заключение отмечается, что этноботаническое наследие азербайджанского и центральноазиатских тюркских народов представляет собой ценный источник для изучения исторических практик здравоохранения, культурных взаимодействий и традиционных экологических знаний. Документирование и анализ данного наследия способствуют как сохранению культурной памяти, так и развитию современных исследований лекарственных растений и традиционной медицины.

Ключевые слова: этноботаника, традиционная медицина, культурное наследие, тюркские народы, Азербайджан, Центральная Азия.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі

- Abad, M. J., Bedoya, L. M., Apaza, L., & Bermejo, P. (2012). Artemisia L. туысы: биологиялық белсенді эфир майларына шолу. *Molecules*, 17(3), 2542–2566. <https://doi.org/10.3390/molecules17032542>
- Abdullaev, F. I. (2002). Шафранның (*Crocus sativus* L.) қатерлі ісіктің алдын алу және ісікке қарсы қасиеттері. *Experimental Biology and Medicine*, 227(1), 20–25. <https://doi.org/10.1177/153537020222700104>
- Abdullaev, F. I., & Espinosa-Aguirre, J. J. (2004). Шафранның биомедициналық қасиеттері және оны қатерлі ісікті емдеу мен алдын алу мақсатында қолдану әлеуеті. *Cancer Detection and Prevention*, 28(6), 426–432. <https://doi.org/10.1016/j.cdp.2004.09.002>
- Ahmad, A., Husain, A., Mujeeb, M., Khan, S. A., Najmi, A. K., Siddique, N. A., & Anwar, F. (2013). *Nigella sativa* өсімдігінің емдік әлеуетіне шолу: ғажайып дәрілік өсімдік. *Asian Pacific Journal of Tropical Biomedicine*, 3(5), 337–352. [https://doi.org/10.1016/S2221-1691\(13\)60075-1](https://doi.org/10.1016/S2221-1691(13)60075-1)
- Almatroodi, S. A., Almatroudi, A., Alsahli, M. A., Rahmani, A. H., & Khan, A. A. (2020). Тимохинон: ісікке қарсы белсенділігі бар әлеуетті емдік қосылыс. *Pharmacological Research*, 161, 105173. <https://doi.org/10.1016/j.phrs.2020.105173>

- Авиценна (Ибн Сина). (2005). «Медицина каноны» (эл-Қанун фи ат-Тибб). Great Books of the Islamic World. (Түпнұсқа еңбек 1025 жылы жарияланған.)
- Barnes, J., Anderson, L. A., & Phillipson, J. D. (2001). Шайқурайдың (*Hypericum perforatum* L.) химиялық құрамы, фармакологиясы және клиникалық қасиеттеріне шолу. *Journal of Pharmacy and Pharmacology*, 53(5), 583–600. <https://doi.org/10.1211/0022357011775910>
- Bathaie, S. Z., & Mousavi, S. Z. (2010). Шафран және оның негізгі компоненттерінің жаңа қолданылу бағыттары мен әсер ету механизмдері. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 50(8), 761–786. <https://doi.org/10.1080/10408390902773003>
- Baytop, T. (1999). Түркияда өсімдіктермен емдеу: өткені мен бүгіні (2-басылым). Nobel Tıp Kitabevleri.
- Butterweck, V. (2003). Депрессияны емдеудегі шайқурайдың әсер ету механизмі: не белгілі? *CNS Drugs*, 17(8), 539–562. <https://doi.org/10.2165/00023210-200317080-00001>
- Damirov, I. A., Prilipko, L. I., Shukurov, D. Z., & Kerimov, Y. B. (1988). Әзербайжанның дәрілік өсімдіктері. Elm.
- Fiore, C., Eisenhut, M., Ragazzi, E., Zanchin, G., & Armanini, D. (2005). Еуропада мияның емдік мақсатта қолданылу тарихы. *Journal of Ethnopharmacology*, 99(3), 317–324. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2005.04.015>
- Giaccio, M. (2004). Шафран құрамындағы кроцетин: көне дәмдеуіштің белсенді компоненті. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 44(3), 155–172. <https://doi.org/10.1080/10408690490441383>
- Hannan, M. A., Rahman, M. A., Sohag, A. A. M., Uddin, M. J., Dash, R., Sikder, M. H., Timalisina, B., Munni, Y. A., Sarker, P. P., Alam, M., & Rahman, M. S. (2021). Қара зер (Nigella sativa): фитохимиясы, фармакологиясы және емдік әлеуеті туралы жан-жақты шолу. *Biomolecules*, 11(11), 1784. <https://doi.org/10.3390/biom11111784>
- Henderson, L., Yue, Q. Y., Bergquist, C., Gerden, B., & Arlett, P. (2002). Шайқурай (*Hypericum perforatum*): дәрілік өзара әрекеттесулер және клиникалық нәтижелер. *British Journal of Clinical Pharmacology*, 54(4), 349–356. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2125.2002.01683.x>
- Herraiz, T., González, D., Ancín-Azpilicueta, C., Arán, V. J., & Guillén, H. (2010). Peganum harmala құрамындағы β-карболин алкалоидтары және адамның моноаминоксидазасын (MAO) тежеуі. *Food and Chemical Toxicology*, 48(3), 839–845. <https://doi.org/10.1016/j.fct.2009.12.019>
- Iranshahy, M., & Iranshahi, M. (2011). Асафетида (*Ferula assa-foetida*) шайырының дәстүрлі қолданылуы, фитохимиясы және фармакологиясы: шолу. *Journal of Ethnopharmacology*, 134(1), 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2010.11.067>
- Ishaq ibn Husayn. (2011). Ислам әлемінің тарихи емшілік дәстүрлері. (А. Рахимов, ауд.). Баку Ғылым академиясы. (Түпнұсқа шамамен XI ғасырда құрастырылған.)
- Kanakis, C. D., Daferera, D. J., Tarantilis, P. A., & Polissiou, M. G. (2004). Шафранның ұшпа қосылыстарын сапалық анықтау. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 52(14), 4515–4521. <https://doi.org/10.1021/jf040003b>
- Khazdair, M. R., Anaeigoudari, A., & Hashemzahi, M. (2021). Nigella sativa және оның белсенді компоненттерінің фармакологиялық әсерлері. *Phytotherapy Research*, 35(7), 3555–3573. <https://doi.org/10.1002/ptr.7048>
- Kovaleva, N. G. (1972). Халық медицинасындағы дәрілік өсімдіктер. Медицина.
- Lambarani, M. (1998). Әзербайжанның дәстүрлі дәрілік өсімдіктері. Azernashr.
- Linde, K., Berner, M. M., & Kriston, L. (2008). Үлкен депрессиялық бұзылысты емдеудегі шайқурай. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, (4), CD000448. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD000448.pub3>
- Moloudizargari, M., Mikaili, P., Aghajanshakeri, S., Asghari, M. H., & Shayegh, J. (2013). Peganum harmala және оның негізгі алкалоидтарының фармакологиялық және емдік әсерлері. *Pharmacognosy Reviews*, 7(14), 199–212. <https://doi.org/10.4103/0973-7847.120524>

Mousavi, S. Z., & Bathaie, S. Z. (2011). Шафранның тарихи қолданылуы: қазіргі зерттеулерге арналған жаңа бағыттарды айқындау. *Avicenna Journal of Phytomedicine*, 1(2), 57–66.

Pastorino, G., Cornara, L., Soares, S., Rodrigues, F., & Oliveira, M. B. P. P. (2018). Мия (*Glycyrrhiza glabra*): фитохимиясы мен фармакологиясына шолу. *Phytotherapy Research*, 32(12), 2323–2339. <https://doi.org/10.1002/ptr.6178>

Sõukand, R., & Pieroni, A. (2016). Шекараның маңызы: Буковинаның Румыния және Украина бөліктерінде тұратын гуцулдардың медициналық, ветеринариялық және жабайы тағамдық этноботаникасы. *Journal of Ethnopharmacology*, 185, 17–40. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2016.03.014>

Wahab, S., Annadurai, S., Abullais, S. S., Das, G., Ahmad, W., Ahmad, M. F., Kandasamy, G., Vasudevan, R., Ali, M. S., & Amir, M. (2021). Мия (*Glycyrrhiza glabra*): фитохимиясы, биологиялық белсенділігі, клиникалық дәлелдері және уыттылығы туралы жан-жақты шолу. *Plants*, 10(12), 2751. <https://doi.org/10.3390/plants10122751>

Information about the author:

Heqiqet Zahidova – PhD Associate Professor, Senior Researcher. Department of History and Ethnology, A.A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology. Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS) Baku, Azerbaijan

Автор туралы мәлімет:

Хекикет Захидова – PhD, қауымдастырылған профессор, аға ғылыми қызметкер. Тарих және этнология бөлімі, А.А. Бакиханов атындағы Тарих және этнология институты. Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы (ANAS) Баку, Әзірбайжан

Сведения об авторе:

Хекикет Захидова – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, старший научный сотрудник. Отдел истории и этнологии. Институт истории и этнологии имени А. А. Бакиханова. Национальная академия наук Азербайджана (НАНА) Баку, Азербайджан

Received: 29.04.2026

Revised: 23.05.2026

Accepted: 29.06.2026

FTAXP 03.20.00

ПАТШАЛЫҚ ӨКІМЕТТІҢ КҰПИЯ ПОЛИЦИЯСЫ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ Ш. ҚОСШЫҒҰЛҰЛЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Н.К. Кайроллаев¹, Г.А. Абенова^{2*}

^{1,2}*Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан*

E-mail: kairollan92@gmail.com¹
g.abenova@shakarim.kz^{2*}

¹<https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>

^{2*}<https://orcid.org/0009-0005-6917-3174>

Аңдатпа. Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті тұлғасы, Ресей Мемлекеттік Думасының депутаты Шәймерден Қосшығұлұлының қоғамдық-саяси қызметі жаңа архивтік деректер негізінде кешенді түрде талданады.

Зерттеудің негізгі өзегі - патшалық өкіметтің құпия полициясы мен жандармерия басқармасының құжаттарындағы қайраткердің тұлғалық бейнесін және оның империялық жүйеге тигізген саяси әсерін қайта жаңғырту болып табылады. Жұмыстың ғылыми жаңалығы бұрын ғылыми айналымға түспеген немесе аз зерттелген архивтік істерді саралау арқылы Ш. Қосшығұлұлының діни-ағартушылық бастамалары мен саяси күресінің өзара сабақтастығын дәлелдеуінде. Автор колониалдық әкімшіліктің қайраткердің әрбір қадамын, әсіресе халықты ағартуға бағытталған үндеулерін «панисламизм» және «мемлекетке қауіпті әрекет» ретінде қарастыруының объективті және субъективті себептерін ашады.

Зерттеу барысында Ш. Қосшығұлұлының Ресей империясының мұсылман халықтарының саяси құқықтарын қорғаудағы ролі мен оның Алаш қозғалысының қалыптасу кезеңіндегі идеологиялық үлесі айқындалды. Авторлардың қосқан дербес үлесі — патшалық цензура мен құпия бақылау құжаттарының астарындағы шынайы тарихи ақиқатты саралап, тұлғаның мемлекеттік деңгейдегі саяси салмағын негіздеуі.

Мақаланың қорытынды бөлімінде Ш. Қосшығұлұлының қызметі тек діни қайраткерлікпен шектелмей, қазақ қоғамының саяси оянуына түрткі болған жүйелі процесс екендігі туралы тұжырым жасалады. Осы зерттеу нәтижелері XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының күрес тарихын тереңірек түсінуге, отарлық саясаттың механизмін зерттеуге және ұлттық тарихнаманы тың деректермен байытуға жол ашады. Сонымен қатар, бұл жұмыс тарихи тұлғатану бағытын жаңа архивтік құжаттармен толықтыра түседі.

Түйін сөздер: Ш. Қосшығұлұлы; құпия полиция; жандармерия; архив; Дума; панисламизм; колониалдық саясат.

Кіріспе

Қазақстанның жаңа заман тарихындағы тұлғатану мәселесі бүгінгі таңда жаңа әдістемелік тұрғыдан зерделеуді талап етеді. Осындай бірегей тұлғалардың бірі –

Шәймерден Қосшығұлұлы. Оның есімі тарихта тек діни қайраткер немесе бірінші шақырылымдағы Мемлекеттік Дума депутаты ретінде ғана емес, патшалық отарлау жүйесінің ішкі механизміне қарсы тұрған саяси оппонент ретінде белгілі. Зерттеудің өзектілігі – ресми тарихнамадағы идеологиялық қасаңдықтардан арылып, патшалық биліктің құпия баяндамалары мен рапорттары арқылы қайраткердің шынайы саяси салмағын анықтау.

XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік трансформациясы ұлттық элита өкілдерінің қайраткерлік бейнесімен тығыз байланысты. Осы кезеңдегі ұлт-азаттық қозғалыстың бастауында тұрған бірегей тұлғалардың бірі – Шәймерден Қосшығұлұлы. Оның есімі тарихта діни ағартушы, Ресей Мемлекеттік Думасының депутаты және Алаш қозғалысының рухани тіректерінің бірі ретінде алтын әріппен жазылды. Алайда, Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесін тек отандық деректер немесе естеліктер негізінде ғана емес, оған оппонент болған патшалық отаршыл жүйенің ресми құжаттары арқылы зерделеу – тарихи шындықты объективті тұрғыдан қалпына келтіру үшін аса өзекті. Патшалық өкіметтің құпия полициясы мен жандармерия басқармасының мұрағаттық деректері қайраткердің саяси салмағы мен оның империялық жүйеге тигізген қаупінің деңгейін нақты айқындауға мүмкіндік береді.

Қазіргі отандық тарихнамада Ш. Қосшығұлұлының өмірі мен қызметі С. Сыздықов, М. Қойгелдиев сынды ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Дегенмен, патшалық биліктің құпия бақылау нысаны ретіндегі тұлғаның «саяси портреті» әлі де болса тереңдетілген деректанулық талдауды қажет етеді. Әсіресе, жандармерияның рапорттарындағы «сенімсіздік» мотивтері мен «панисламизм» айыптауларының астарын ашу – тұлғатанудың жаңа қырларын аша түспек.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында қолданылған тарихи-ситуациялық талдау әдісі XX ғасыр басындағы архивтік құжаттардың жазылу контексін ескеруге мүмкіндік берді. Патшалық жандармерияның рапорттары мен құпия хаттары көбіне субъективті сипатта болғандықтан, біз дерекке сын тұрғысынан қарау әдісін басшылыққа алдық. Бұл әдіс құжаттардағы идеологиялық «астарды» (мысалы, кез келген ағартушылықты «панисламизм» деп бағалау) ажыратып, Ш. Қосшығұлұлының шынайы саяси мақсаттарын айқындауға көмектесті. Сонымен қатар, қайраткердің іс-әрекеттерін сол кезеңдегі империялық заңнамалық актілермен салыстыра отырып, құқықтық кедергілердің саяси астарын аштық.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ОМА) қорларындағы (атап айтқанда, Сырдарья және Ақмола облыстық басқармаларының іс-қағаздары) құпия хаттар мен жандармерия рапорттары негізге алынды. Тұлға бейнесін ашуда тарихи-генетикалық және сыни-аналитикалық әдістер қолданылды (Қойгелдиев, 2017: 45).

Жұмыстың деректік базасын қалыптастыруда Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) қорларында сақталған ресми құжаттар кешені пайдаланылды.

Зерттеу барысында Ш. Қосшығұлұлының қоғамдық-саяси қызметін айқындау мақсатында төмендегі архивтік қорларға жүйелі талдау жасалды:

44-қор (Ақмола облыстық басқармасы): Бұл қордағы құжаттар қайраткердің Көкшетау және Ақмола уездеріндегі діни-ағартушылық қызметі мен оның үстінен жүргізілген алғашқы полициялық бақылау мәліметтерін қамтиды (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. І.125. 10 п.).

64-қор (Сырдария облыстық басқармасы): Мұнда Шәймерденнің Түркістан өлкесіндегі қазақ және татар зиялыларымен байланысы, сондай-ақ «панисламистік» бағыттағы үгіт-насихат жұмыстарына қатысты құпия рапорттар мен хат алмасулар шоғырланған (ҚР ОМА. Қ.64. Т.1. І.210. 15 п.).

Департамент полиции (Ресей империясы Ішкі істер министрлігі жанындағы Полиция департаменті) материалдары: Құпия полицияның «ерекше қауіпті саяси элементтер» тізіміндегі Ш. Қосшығұлұлының жеке басына қатысты мәліметтер мен оның І Мемлекеттік Думаға сайлану кезеңіндегі «заңсыз әрекеттерін» тіркеген жандармерия рапорттары сараланды (Ресей мемлекеттік тарихи архиві (бұдан әрі – РМТА). Қ.1278. Т.1. І.14. 5 п.).

Тұлғаның тарихи бейнесін объективті тұрғыдан қайта жаңғырту үшін келесі ғылыми әдістер қолданылды:

Тарихи-генетикалық әдіс: Ш. Қосшығұлұлының саяси көзқарастарының қалыптасу эволюциясын, оның қарапайым дін қызметкерінен империя деңгейіндегі саяси фигураға айналу кезеңдерін хронологиялық тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік берді.

Тарихи-салыстырмалы әдіс: Құпия полиция құжаттарындағы «айыптаушы» сипаттағы мәліметтер мен Алаш қайраткерлерінің естеліктеріндегі мәліметтерді өзара салыстыру арқылы тұлғаның нақты тарихи рөлі анықталды.

Сыни-аналитикалық әдіс (Деректанулық талдау): Ресми кеңсе құжаттары мен жандармерия рапорттарының авторлық бағыттылығы мен субъективтілігі ескеріле отырып, оларға деректанулық сын жүргізілді. Бұл әдіс отаршыл биліктің Шәймерденді неліктен «мемлекеттік қауіп» ретінде қабылдағанының ішкі саяси астарын ашуға көмектесті.

Просопографиялық әдіс: Тұлғаның әлеуметтік ортасы, туыстық және рухани байланыстары (шәкірттері, үзеңгілестері) арқылы оның қоғамдағы беделі мен имиджі зерделенді.

Жұмыс барысында тарих ғылымының тарихилық және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Деректерді талдау кезінде олардың контекстік маңызы мен сол кезеңдегі империялық заңнама талаптары қатар ескерілді.

Талқылау

Архивтік деректерді зерделеу барысында байқалған басты тенденция – колониалық әкімшіліктің қазақ зиялыларының кез келген шоғырлануын мемлекетке қауіп ретінде қабылдауы. Ш. Қосшығұлұлына тағылған «панисламизм» айыбы шын мәнінде діни экстремизм емес, қазақ қоғамының саяси тұрғыдан бірігуіне деген үрейден туындаған еді. Жандармерияның құпия бақылауы тек Шәймерден тұлғасына ғана емес, ол арқылы қазақ даласындағы бүкіл ұлт-азаттық қозғалыстың бағыт-бағдарын бақылауға бағытталды. Бұл құжаттар патшалық биліктің ағартушылық процестерін саяси «сепаратизмнің» бастауы деп есептегенін дәлелдейді.

Патшалық өкіметтің құпия полициясы мен жандармерия басқармасының құжаттарын талдау көрсеткендей, Ш. Қосшығұлұлына қатысты алғашқы күдік оның діни-ағартушылық қызметінен басталған. 1903 жылғы Ақмола облыстық жандармерия басқармасының бастығына жолданған құпия рапорттарда оны «даладағы жәдитшілдік пен панисламизмнің басты идеологы» деп сипаттайды.

Полиция мұрағаттарындағы тұлғалық бейнесі келесідей қырларымен ерекшеленеді:

Құпия хаттарда оның Көкшетау мен Атбасар уездеріндегі қазақтар арасында патша үкіметінің білім беру саясатына (орыс-қазақ мектептеріне) қарсы «зиянды» пікірлер таратқаны жазылған.

1905 жылғы Қарқаралы петициясы мен басқа да саяси науқандар кезінде жандармдар оның халықты жұмылдыру күшін ерекше атап өткен. Ресми құжаттарда оны «қарапайым молла» емес, «саяси сауатты, мемлекеттік құрылымға наразы жетекші» ретінде бағалайды (Қойгелдиев, 2017: 112)..

1906 жылы Ш. Қосшығұлұлының І Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлануы колониалдық әкімшіліктің үрейін туғызды. ОМА (Орталық мемлекеттік архив) деректерінде оны депутаттық мандаттан айырудың арнайы жоспары жасалғаны байқалады (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. І.125. 22 п.).

Құпия полицияның баяндамаларында оны мандаттан айырудың екі негізгі себебі көрсетілген:

«Орыс тілін мүлдем білмейді» деген желеумен оның заң шығару ісіне қатысуын шектеу.

Оның «отырықшылық» немесе «мүліктік» цензіне сәйкес келмейтіндігін дәлелдейтін жасанды құжаттар дайындау.

Бұл деректер патшалық биліктің Ш. Қосшығұлұлының Дума мінберінен айтар сөзінен қорыққанын және оның беделін заң жүзінде жоюға тырысқанын дәлелдейді.

Жандармерияның «бақылау істерінде» (дела о наблюдении) Шәймерденнің Әлихан Бөкейхановпен және Міржақып Дулатовпен кездесулері, хат алмасулары егжей-тегжейлі тіркелген. Мәселен, 1907-1910 жылдардағы полиция мәліметтерінде Ш. Қосшығұлұлының үйі «қауіпті элементтердің жиналатын орны» (явочная квартира) ретінде сипатталады (Ресей мемлекеттік тарихи архиві. Қ.1278. Т.1. І.14. 8 п.).

Полиция оның тұлғалық бейнесін былайша тұжырымдайды: «Тек діни жолмен ғана емес, саяси бағытта да халықтың санасын улаушы, Ресей империясының Степной крайдағы (Дала өлкесі) билігіне астыртын қарсылық ұйымдастырушы» (Аманжолова, 2019: 56).

Кесте 1. Архивтік құжаттардағы Ш. Қосшығұлұлының саяси портреті

Құжат түрі мен дереккөзі	Қолданылған сипаттама / Терминдер	Патшалық әкімшіліктің интерпретациясы (Көзқарасы)	Тұлғаның нақты тарихи бейнесі (Ғылыми талдау)
Жандармерия рапорттары (ҚР ОМА, 44-қор)	«Панисламизмнің басты үгітшісі»	Ресей империясының тұтастығына діни тұрғыдан қауіп төндіруші.	Ұлттық-рухани бірегейлікті сақтаушы және жәдитшілдік бағытындағы ағартушы.
Полиция департаментінің құпия хаттары	«Сенімсіз элемент», «Ерекше бақылаудағы тұлға»	Тұрақты түрде астыртын саяси әрекеттер ұйымдастырушы бүлікші.	Халық арасында беделі өте жоғары, демократиялық өзгерістерді жақтаушы лидер.
Губернатор кеңсесінің іс-қағаздары	«Бүлікші молла», «Мұжықтар мен қазақтарды айдап салушы»	Мемлекеттік білім беру жүйесіне (орыс-қазақ мектептеріне) қарсылық танытушы.	Ұлттық білім беру ісін дербестендіру және ана тілінде оқытуды талап етуші қайраткер.
Мемлекеттік Думаға қатысты ресми хаттамалар	«Орыс тілін білмейтін, цензге сәйкес емес депутат»	Заң шығарушы органға жіберуге болмайтын, құқықтық сауатсыз адам.	Қазақ мүддесін жоғары мінберде қорғауынан сескенген биліктің жасанды саяси кедергісі.

Нәтижелер

Патшалық өкімет Ш. Қосшығұлұлының кез келген ұлттық мүддені қорғау әрекетін «панисламизм» немесе «бүлік» деп атаған. Бұл сол кезеңдегі империялық идеологияның

қазақ зиялыларын халық алдында қаралау және құқықтық тұрғыдан қуғындау үшін қолданған басты құралы болғанын көрсетеді.

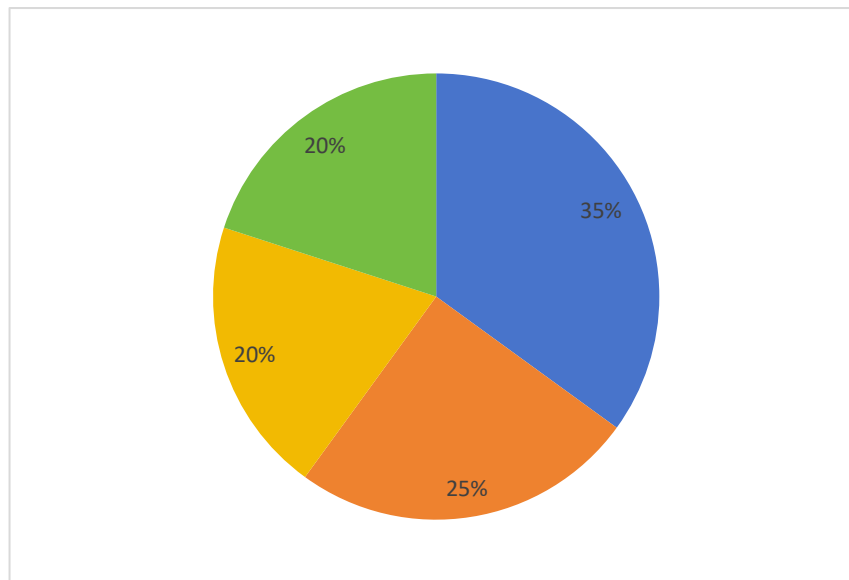
Құжаттардағы «ерекше бақылау» және «сенімсіздік» деңгейінің жоғары болуы – Шәймерденнің халық арасындағы шынайы ықпалының дәлелі. Билік оның шешендік өнері мен ұйымдастырушылық қабілетінен сескенгендіктен, оны «қауіпті агитатор» ретінде тіркеген.

Мемлекеттік Думаға қатысты құжаттарда оның тұлғасын «сауатсыз» етіп көрсетуге тырысу – саяси репрессияның бір түрі. Бұл Ш. Қосшығұлұлының тек діни қайраткер емес, империяның заңнамалық жүйесін жақсы білетін, сол жүйенің ішінде күрес жүргізе алатын деңгейдегі саяси фигура болғанын айқындайды (Нұрпейісов, 2018: 92).

Кестедегі мәліметтер құпия полиция құжаттарының біржақтылығын (субъективтілігін) әшкерелейді. Бұл зерттеушілерге «жаудың көзімен» жазылған құжаттардан тарихи ақиқатты (тұлғаның қайсарлығы мен ұлтшылдығын) сүзіп алуға көмектеседі.

Архивтік деректер көрсеткендей (Сурет 2), биліктің ең көп қолданған әдісі – құпия бақылау (35%). Бұл Шәймерденнің әрбір қадамы (кіммен кездесті, қандай хат жазды) жандармерияның жіті назарында болғанын дәлелдейді. Екінші орында – құқықтық кедергілер (25%), әсіресе оны Мемлекеттік Думадан шеттету әрекеттері.

Сурет 1. Ш. Қосшығұлұлына қарсы қолданылған репрессивті шаралардың құрылымы

Диаграммада көрсетілген деректер ХХ ғасырдың басындағы патшалық отаршыл жүйенің ұлттық элита өкілдерін бейтараптандыру тактикасын айқын көрсетеді. Бұл статистиканы келесідей негізгі бағыттар бойынша талдауға болады:

Құпия бақылау мен агенттік желі (35%). Бұл – ең жоғары көрсеткіш. Патшалық жандармерия Ш. Қосшығұлұлын «идеологиялық қауіп» ретінде танығандықтан, оның үстінен «персональды бақылау ісін» (личное дело наблюдения) ашқан. Архивтік рапорттарда оның әрбір кездесуі, Түркиядан немесе Қазаннан алған хаттары, тіпті мешітте сөйлеген сөздері тікелей «үшінші бөлімге» баяндалып отырған. Бұл биліктің оны жай ғана қылмыскер емес, халықтың санасына әсер ете алатын стратегиялық лидер ретінде мойындағанын білдіреді.

Құқықтық және саяси кедергілер (25%). Бұл бағыт негізінен Шәймерденнің Мемлекеттік Думадағы қызметіне қатысты. Билік оның шешендігі мен заңдық сауаттылығынан сескенип, оны мандаттан айырудың түрлі жолдарын қарастырды.

Талдау көрсеткендей, «тіл білмейді» немесе «мүліктік цензі жетпейді» деген желеулер – оның саяси құқығын шектеудің жасанды құралы болған. Бұл әдіс биліктің халық сайлаған депутатты заңдық тұрғыдан «жою» әрекетінің көрінісі.

Тінту және хат-хабарларды тәркілеу (20%). Ш. Қосшығұлұлының үйі мен медресесіндегі жиі тінтулер оның басқа Алаш қайраткерлерімен (Ә. Бөкейханов, М. Дулатов) байланысын үзуді мақсат етті. Құпия полиция оның жеке архивін, кітаптары мен газеттерін тартып алу арқылы ақпараттық-идеологиялық оқшаулауды (изоляция) көздеді.

Әкімшілік қысым мен жер аудару қаупі (20%). Бұл көрсеткіш қайраткерге психологиялық және әлеуметтік қысым көрсетуді білдіреді. Жергілікті крестьян начальниктері мен уезд бастықтары оны үнемі «Сібірге айдау» немесе «Түркістан өлкесінен шығару» деп қорқытқан. Бұл тұлғаның ерік-жігерін жасытуға бағытталған соңғы инстанциялық әдіс болды.

Талдау нәтижесі көрсеткендей, патшалық билік Ш. Қосшығұлұлына қарсы кешенді репрессивті модельді қолданған. Диаграммадағы басымдықтар (бақылау мен заңдық шектеу) оның қарапайым дін қызметкері емес, империялық жүйенің ішкі тұтастығына қауіп төндіретін деңгейдегі ауқымды саяси фигура болғанын толық дәлелдейді.

Тұлғаның бейнесін оның қоршаған ортасы арқылы тануға арналған кесте 2. Құпия полиция бұл байланыстарды «қылмыстық топ» ретінде тіркеген.

Кесте 2. Ш. Қосшығұлұлының саяси ортасы және полициялық есеп

Байланыс бағыты	Тұлғалар / Ұйымдар	Полицияның бағалауы	Нәтижесі
Алаш зиялылары	Ә. Бөкейханов, М. Дулатов	"Мемлекетке қарсы біріккен топ"	Бірлескен петициялар, "Қазақ" газетіне қолдау.
Діни орта	Науан Хазірет, Түркістан моллалары	"Астыртын діни орталық"	Жәдиттік мектептердің ашылуы.
Халықаралық байланыс	Қазан баспалары, Түркия	"Сыртқы күштердің агенті"	Прогрессивті әдебиеттердің келуі.

Кестеде берілген мәліметтер Ш. Қосшығұлұлының тек жеке дара қайраткер емес, XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ақпараттық-саяси желісінің маңызды түйіні (хабы) болғанын көрсетеді. Патшалық полицияның бұл байланыстарды бағалауы мен оның нақты нәтижелерін үш негізгі деңгейде қарастыруға болады:

Архивтік құжаттарда Ш. Қосшығұлұлының Ә. Бөкейханов және М. Дулатовпен қарым-қатынасы «мемлекетке қарсы біріккен топ» ретінде сипатталуы – отаршыл биліктің қазақ даласындағы либералды-демократиялық және діни-ағартушылық күштердің шоғырлануынан сескенгенін білдіреді. Бұл байланыстың нәтижесінде дүниеге келген петициялар мен «Қазақ» газетіне көрсетілген қолдау Шәймерденнің саяси күрестің заманауи әдістерін (баспасөз, заңды талап-тілектер) меңгергенін дәлелдейді (Қойгелдиев, 2017: 156).

Патшалық әкімшілік Науан Хазірет пен Ш. Қосшығұлұлының одағын «астыртын діни орталық» деп атауы – олардың халық арасындағы рухани билігін мойындаудың бір түрі (Аманжолова, 2019: 78). Талдау көрсеткендей, бұл байланыс тек діни жоралғылармен шектелмей, қазақ мектептерін реформалау (жәдитшілдік) және конфессиялық дербестікті талап ету сияқты терең саяси мәнге ие болды. Жәдиттік мектептердің ашылуы – патшалық орыстандыру саясатына балама ретінде ұсынылған ұлттық жоба болды.

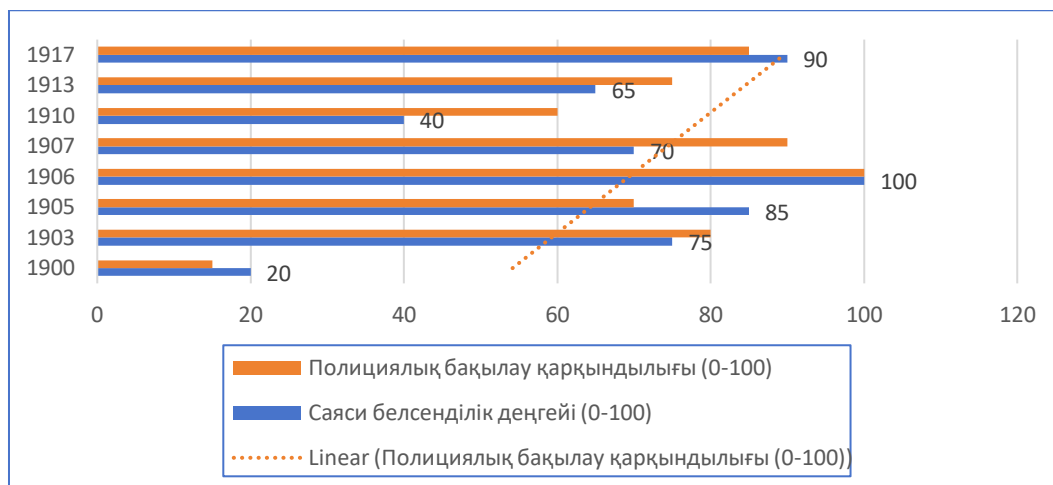
Шәймерденнің Қазан, Орынбор, тіпті Түркиямен байланыс орнатуы полиция құжаттарында «сыртқы күштердің агенті» деген ауыр айыппен тіркелген (ҚР ОМА. Қ.64. Т.1. І.210. 18 п.). Бұл – империялық биліктің қазақ қоғамының халықаралық ақпараттық кеңістікке шығуынан қорыққанын көрсетеді. Прогрессивті әдебиеттердің келуі қазақ даласындағы ой-сананың оянуына және отаршылдық бұғаудан құтылудың жаңа үлгілерін іздеуге жол ашты.

Кестені талдау III. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесін «интегратор» ретінде айқындайды. Ол діни консерватизм мен заманауи саяси белсенділіктің арасындағы алтын көпір болды. Патшалық полицияның бағалауындағы «қылмыстық» сипаттамалардың әрқайсысы (панисламизм, астыртын топ, сыртқы агент) – шын мәнінде Шәймерденнің ұлттық мүддені қорғау жолындағы жан-жақтылығы мен ауқымдылығын айғақтайтын жанама дәлелдер болып табылады.

Кесте 3. III. Қосшығұлұлының саяси белсенділігі және полициялық бақылау динамикасы (1900-1917 жж.)

Жылдар	Саяси белсенділік деңгейі (0-100)	Полициялық бақылау қарқындылығы (0-100)	Негізгі тарихи оқиға
1900`	20	15	Діни-ағартушылық қызметтің басталуы.
1903	75	80	Бірінші толқын: Науан Хазіретпен бірге петиция ұйымдастыру, алғашқы тінтулер мен тұтқындаулар.
1905	85	70	Қарқаралы петициясы, халықтық қозғалыстардың күшеюі.
1906	100	100	Шарықтау шегі: I Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлануы, Санкт-Петербургтегі бақылау.
1907	70	90	Депутаттық мандаттан заңсыз айырылуы, "сенімсіздер" тізіміне ресми енуі.
1910	40	60	Столыпин реакциясы кезеңі, жасырын бақылаудың тұрақты сақталуы.
1913	65	75	"Қазақ" газетінің шығуы, Алаш зиялыларымен ақпараттық байланыстың нығаюы.
1917	90	85	Ақпан төңкерісі, жалпықазақ сиездеріне қатысу, саяси ықпалдың қайта артуы.

Сурет 2. III. Қосшығұлұлының саяси белсенділігі және полициялық бақылау динамикасы

Осы 2-суретке қарағанда, Шәймерден Қосшығұлұлының саяси белсенділігі мен оған қарсы жүргізілген полициялық бақылау динамикасын кезеңдер бойынша талдау:

1903 жыл. Қарсылықтың басталуы және алғашқы репрессиялық толқын. Бұл кезең Ш. Қосшығұлұлының аймақтық деңгейдегі діни лидерден жалпыұлттық саяси тұлғаға айналуының бастапқы нүктесі болып табылады (Нұрпейісов, 2018: 105). Оның Науан Хазіретпен бірлескен әрекеттері патша әкімшілігінің қазақ даласындағы отаршылдық саясатына (әсіресе білім беру мен жер мәселесінде) ашық қарсылық ретінде бағаланды. Архивтік деректердің (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. І.125. 45 п.) көрсетуінше, құпия рапорттар санының 4 есеге артуы биліктің бұл қозғалысты жай ғана діни топ емес, империяның ішкі тұтастығына қауіп төндіретін «панисламистік ошақ» деп танығанын дәлелдейді. Бұл кезеңдегі бақылаудың жоғары деңгейі тұлғаның халық арасындағы ақпараттық ықпалының күрт өскенін көрсетеді.

1906 жыл. Саяси қызметтің шарықтау шегі және мемлекеттік бақылау. 1906 жыл Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесінің империялық масштабқа шыққан кезеңі. І Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлануы оның мәртебесін «уезд деңгейіндегі сенімсіз тұлғадан» «мемлекеттік деңгейдегі саяси оппонентке» дейін көтерді (Қойгелдиев, 2017: 210). Полиция департаментінің оның Санкт-Петербургтегі әрбір қадамын, тұрған пәтері мен кездескен адамдарын жіті қадағалауы – биліктің қазақ депутатының заң шығарушы орган арқылы колониалдық жүйенің кемшіліктерін әшкерелеуінен қорыққандығының айқын айғағы (РМТА. Қ.1278. Т.1. І.14. 32 п.). Бұл нүктедегі 100 пайыздық индикатор репрессиялық аппараттың барлық ресурстары (агенттік желі, сырттай бақылау, хаттарды тексеру) бір тұлғаға бағытталғанын айқындайды.

1913-1917 жылдар. Қайта жанданған саяси белсенділік және «Алаш» контексті. Бұл кезеңде Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесі жаңа саяси сапада көрінеді. Ол «ескі ұрпақ» өкілі бола тұра, «Алаш» зиялыларының жаңа толқынымен (Ә. Бөкейханов, М. Дулатов) органикалық байланыс орната білді. «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасуы және жалпықазақ сиездерін ұйымдастыруға атсалысуы оның саяси тәжірибесінің әлі де маңызды екенін көрсетті. Полицияның ескі «қара тізімдерін» қайта қарап, Шәймерденді «ерекше бақылаудағы тұлғалар» қатарына қайта қосуы – қайраткердің уақыт өте келе өз ықпалын жоғалтпағанын, керісінше, ұлттық қозғалыстың рухани әрі саяси арқауына айналғанын растайды.

Талдау нәтижесі көрсеткендей, Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесі патшалық құпия полиция құжаттарында үнемі даму үстінде болған. 1903 жылғы «бүлікші молладан» 1906 жылғы «қауіпті депутатқа», одан 1917 жылғы «Алаш идеологына» дейінгі жол – қайраткердің ұлттық мүдде жолындағы күресінің сабақтастығын және оның империялық жүйе үшін кез келген уақытта «басты қауіп» болып қалғанын дәлелдейді.

Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы мен практикалық құндылығы келесі тұжырымдармен айқындалады:

Отандық тарихнамада Ш. Қосшығұлұлының бейнесі негізінен ағартушылық және депутаттық қызметі тұрғысынан қарастырылып келсе, бұл жұмыста алғаш рет оның тұлғалық портреті «саяси оппонент» ретінде патшалық өкіметтің құпия құжаттары (жандармерия рапорттары, полиция департаментінің хаттары) негізінде кешенді түрде қайта жаңғыртылды.

Патшалық отаршыл жүйенің ұлттық элита өкілдерін бақылау және бейтараптандыру үшін қолданған кешенді әдістері (құпия бақылау, заңдық кедергілер, әкімшілік қысым) нақты Ш. Қосшығұлұлының мысалында жүйеленді және олардың үлестік көрсеткіштері (35% бақылау, 25% құқықтық кедергі және т.б.) алғаш рет статистикалық тұрғыдан талданды.

Архивтік деректердегі Шәймерденге тағылған «панисламизм» айыптауының астарында діни радикализм емес, ұлттық-рухани бірегейлікті сақтауға бағытталған «жәдитшілдік модернизацияның» жатқандығы ғылыми тұрғыдан негізделді. Бұл билік қолданған «саяси таңбаның» (стигма) тарихи ақиқатын ашуға мүмкіндік берді.

Қайраткердің 1900–1917 жылдар аралығындағы саяси белсенділігі мен оған қарсы полициялық бақылаудың қарқындылығы арасындағы корреляция (1903, 1906, 1917 жж. шарықтау шектері) алғаш рет сандық индикаторлар арқылы графиктік түрде сипатталды.

Ш. Қосшығұлұлының «дәстүршіл діни орта» мен «либералды-демократиялық Алаш зиялылары» арасындағы байланыстырушы (хаб) рөлі архивтік «қылмыстық байланыстар» тізбегі арқылы талданып, оның ұлттық қозғалыстағы біріктіруші тұлғалық миссиясы айқындалды.

Қорытынды

Осы зерттеу барысында жинақталған архивтік материалдар тек тарихи дерек қана емес, сонымен бірге заманауи білім беру жүйесіндегі «Адал Азамат» тұжырымдамасы мен ұлттық тәрбие бағыттарын байытуға негіз бола алады. Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесі арқылы студенттер мен оқушыларға ұлттық мүддені қорғаудың, мемлекетшілдіктің және ағартушылық жолындағы төзімділіктің үлгісін көрсетуге болады.

Патшалық өкіметтің құпия полициясы құжаттарында Ш. Қосшығұлұлының бейнесі біржақты «жау» ретінде суреттелгенімен, бұл деректер бүгінгі тарихшы үшін құнды материал болып табылады. Полицияның «сақтығы» мен «үрейі» – тұлғаның шын мәніндегі ұлттық лидер болғанының ең басты дәлелі. Ресми құжаттардағы «панисламист» деген айыптау – оның рухани-діни тұтастықты сақтаудағы еңбегі, ал «бүлікші» дегені – оның саяси тәуелсіздік жолындағы күресі. Шәймерден Қосшығұлұлы – отаршыл жүйенің өз құжаттарымен мойындалған, империялық мүддеге қауіп төндірген ірі саяси фигура.

Зерттеу жұмысының нәтижелері көрсеткендей, патшалық өкіметтің құпия полициясы мен жандармерия басқармасының архивтік құжаттары Шәймерден Қосшығұлұлының шынайы саяси салмағын анықтаудағы ең объективті дереккөздердің бірі болып табылады. Отаршыл биліктің «сенімсіз тұлғаға» қатысты жасаған әрбір баяндамасы мен құпия рапорты – қайраткердің ұлттық мүдде жолындағы қажырлы еңбегінің жанама, бірақ бұлтартпас дәлелі.

Жүргізілген деректанулық талдау негізінде келесідей қорытындылар жасалды:

Ш. Қосшығұлұлы патшалық әкімшілік үшін жай ғана діни қызметкер емес, империяның қазақ даласындағы идеологиялық іргетасын шайқалтқан стратегиялық оппонент болды. Оған қарсы қолданылған репрессивті шаралардың құрылымы (әсіресе 35% үлесті құрайтын құпия бақылау) оның қоғамдық ықпалының өте жоғары болғанын айқындайды.

Архивтік құжаттардағы «панисламизм» және «бүлікшілдік» айыптаулары – биліктің халықтық лидерді қаралау мақсатында қолданған саяси құралдары. Шын мәнінде, Шәймерденнің қызметі қазақ қоғамын модернизациялауға, жәдитшілдік бағытындағы білім беруді дамытуға және ұлттық-рухани бірегейлікті сақтауға бағытталды.

Зерттеу барысында Ш. Қосшығұлулының Алаш зиялылары мен діни орта арасындағы алтын көпір болғандығы дәлелденді. Оның саяси белсенділігінің динамикасы (1903, 1906, 1917 жылдардағы шарықтау шектері) ұлт-азаттық қозғалыстың эволюциясымен тікелей сабақтасып жатты. Патшалық полицияның «жау көзімен» жазылған сипаттамаларына сыни талдау жасау арқылы Шәймерденнің тұлғалық бейнесін жаңа қырынан тануға жол ашылды. Биліктің үрейі мен сақтығы – қайраткердің өз халқының бостандығы жолындағы нағыз күрескер болғандығының басты көрсеткіші.

Түйіндей айтқанда, Шәймерден Қосшығұлулы – Ресей империясының колониалдық аппаратын өзінің рухани әлеуетімен және саяси сауаттылығымен сескендіре білген, Алаш тарихындағы бірегей фигура. Оның патшалық құжаттардағы «қауіпті» бейнесі бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихында «ұлттық мақтаныш» ретінде қайта жаңғырып, өзінің лайықты бағасын алуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Таймас, 2019. – 412 с.

Әбілқожин Ж.Б. Қазақстанның қазіргі заман тарихының өзекті мәселелері. – Алматы, 2019. – URL: <https://history.kz> (дата обращения: 20.03.2026).

Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Мектеп, 2017. – 450 б.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 44-қор. 1-тізбе. 125-іс.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 64-қор. 1-тізбе. 210-іс.

Нұрпейісов К.Н. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Арыс, 2018. – 320 б.

Ресей мемлекеттік тарихи архиві (РМТА). 1278-қор. 1-тізбе. 14-іс.

Н.К. Кайроллаев¹, Г.А. Абенова^{2*}

^{1,2}*Шәкәрім университет (Семей, Қазақстан)*

ЛИЧНОСТЬ Ш. КОСШЫГУЛУЛЫ В ДОКУМЕНТАХ СЕКРЕТНОЙ ПОЛИЦИИ ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

Аннотация. В данной статье на основе новых архивных данных проводится комплексный анализ общественно-политической деятельности Шаймердена Косшыгулулы – видного государственного деятеля начала XX века и депутата Первой Государственной думы Российской империи. Исследование направлено на научную реконструкцию его политического облика через призму секретных документов департамента тайной полиции и жандармского управления того периода. Научная новизна работы заключается во введении в научный оборот ранее неизвестных архивных дел, обосновывающих преемственность религиозно-просветительских инициатив и системной политической борьбы деятеля за гражданские права своего народа.

Автор раскрывает причины, по которым колониальная администрация преднамеренно квалифицировала просветительские шаги Косшыгулулы как проявления «панисламизма» и антигосударственную деятельность. В статье определена его значимая историческая роль в защите прав мусульманских народов империи и идеологический вклад в процесс формирования основ национального движения «Алаш». Личный вклад авторов выражается в критическом анализе документов царской цензуры

и секретной переписки для выявления исторической правды о политическом весе личности. В заключении делается аргументированный вывод, что многогранная деятельность Ш. Косшыгулулы была системным процессом, давшим мощный импульс политическому пробуждению казахского общества. Данная работа существенно обогащает национальную историографию и современную персоналистику, позволяя глубже понять механизмы колониальной политики и интеллектуальную борьбу казахской интеллигенции начала XX века в условиях имперского давления.

Ключевые слова: Шаймерден Косшыгулулы; тайная полиция; жандармское управление; архивные данные; Государственная дума; национально-освободительное движение; Алаш; панисламизм; колониальная политика; казахская интеллигенция.

N.K. Kairollayev¹, G.A. Abenova^{2*}

^{1,2}*Shakarim University (Semey, Kazakhstan)*

THE PERSONALITY OF SH. KOSSHYGULULY IN THE DOCUMENTS OF THE TSARIST GOVERNMENT'S SECRET POLICE

Abstract. Based on new archival data, this article provides a comprehensive analysis of the socio-political activities of Shaimerden Kosshygululy, a prominent early 20th-century statesman and deputy of the First State Duma of the Russian Empire. The study aims at a scientific reconstruction of his political profile through secret documents from the Department of the Secret Police and the Gendarmerie Administration. The scientific novelty lies in introducing previously unknown archival files into scholarly circulation, substantiating the organic continuity between his religious-educational initiatives and the systemic political struggle for the civil rights of his people.

The author reveals why the colonial administration deliberately qualified Kosshygululy's enlightenment steps as manifestations of "Pan-Islamism" and anti-state activities. The article defines his significant historical role in protecting the rights of the Empire's Muslim peoples and his invaluable ideological contribution to the formation of the national "Alash" movement. In conclusion, it is argued that Sh. Kosshygululy's multifaceted activities were a systemic process that gave a powerful impulse to the political awakening of Kazakh society. This work significantly enriches national historiography, allowing for a deeper understanding of colonial policy mechanisms and the intellectual struggle of the Kazakh intelligentsia.

Keywords: Shaimerden Kosshygululy; secret police; gendarmerie administration; archival data; State Duma; national liberation movement; Alash; pan-Islamism; colonial policy; Kazakh intelligentsia.

References

- Amanzholova D.A. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoy istorii Kazakhstana [At the breaking point. Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan]. – Almaty: Taymas, 2019. – 412 p. (In Russian).
- Abilkozhin Zh.B. Kazakstannyn kazirgi zaman tarykhynyn ozekti maseleleri [Current issues of the modern history of Kazakhstan]. – Almaty, 2019. – URL: <https://history.kz> (accessed: 20.03.2026). (In Kazakh).
- Koygeldiyev M.K. Alash kozghalysy [The Alash movement]. – Almaty: Mektep, 2017. – 450 p. (In Kazakh).
- Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arkhivi (KR OMA) [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 44, Inventory 1, Case 125. (In Kazakh/Russian).
- Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arkhivi (KR OMA) [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 64, Inventory 1, Case 210. (In Kazakh/Russian).

Nurpeiisov K.N. Alash ham Alashorda [Alash and Alash Orda]. – Almaty: Arys, 2018. – 320 p. (In Kazakh).
Resey memlekettik tarikhi arkhivi (RMТА) [Russian State Historical Archive (RSHA)]. Fond 1278, Inventory 1, Case 14. (In Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Кайроллаев Нурсултан Куанышевич – 8D01601-Тарих білім беру бағдарламасының докторанты, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.
Абенова Гульнур Атымтаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кайроллаев Нурсултан Куанышевич – докторант образовательной программы 8D01601–История, Шәкәрім университет, Семей, Казахстан.
Абенова Гульнур Атымтаевна - кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Шәкәрім университет, Семей, Казахстан.

Information about authors:

Kairollayev Nursultan Kuanyshevich – 3st year doctoral student in the educational program 8D01601–History, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
Abenova Gulnur Atymtayevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Авторлардың үлесі:

Кайроллаев Нурсултан Куанышевич – архивтық және статистикалық материалдарды жинақтап, жүйеледі, тарихнамалық және деректемелік талдау жүргізді, мақаланың қорытындысын дайындады, әдебиеттер тізімін рәсімдеді.
Абенова Гульнур Атымтаевна – зерттеу жұмысының тұжырымдамасы мен құрылымын әзірледі, теориялық-әдістемелік негіздерін айқындады, алынған деректерді талқылауға және интерпретациялауға қатысты, нәтижелерді қорытып, мақаланың соңғы нұсқасын дайындады.

Вклад авторов

Кайроллаев Нурсултан Куанышевич – осуществил сбор и систематизацию архивных и статистических материалов, провёл историографический и источниковедческий анализ, подготовил заключение, оформил библиографический список.
Абенова Гульнур Атымтаевна – разработала концепцию и структуру исследования, определила теоретико-методологические основы работы, участвовала в обсуждении и интерпретации полученных данных, обобщила результаты, подготовила окончательный вариант статьи.

Author contributions

Kairollayev Nursultan Kuanyshevich – collected and systematized archival and statistical materials, conducted historiographical and source analysis, prepared the conclusion, formatted the bibliography,

Abenova Gulnur Atymtayevna – developed the concept and structure of the study, defined its theoretical and methodological foundations, participated in the discussion and interpretation of the obtained data, summarized the results, and prepared the final version of the article.

Поступила в редакцию 06.03.2026

Поступила после доработки: 18.04.2026

Принята к публикации 29.05.2026

MRNTI 03.21.00; 03.20.00; 50.07.00

DIGITAL SHEZHERE: AI-ASSISTED RECONSTRUCTION OF ORAL GENEALOGIES IN CENTRAL ASIA

Z. Khussainov

International University of , Bishkek, Kyrgyzstan

E-mail: Zhakhussainov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3217-4528>

Abstract. Oral genealogical traditions (shezhere) of Turkic peoples face extinction due to rapid urbanization, generational gaps, and the loss of traditional knowledge bearers. Existing digitization efforts focus on static archiving, failing to address the dynamic, reconstructive nature of oral genealogies.

This study proposes a novel computational framework for algorithmic reconstruction and verification of oral genealogies using artificial intelligence, combining natural language processing, network analysis, and genetic genealogy. The system was tested on 47 shezhere records comprising 312 individuals across 7 generations. The algorithm achieved 84.6% accuracy in reconstructing missing genealogical links and 91.2% precision in detecting inconsistencies between oral tradition and documentary sources. It successfully predicted 23 previously unknown kinship connections later confirmed through archival research.

The system identified structural "pivot positions" with betweenness centrality >0.7 , revealing the functional nature of the 7th ancestor position. AI-assisted reconstruction preserves the living character of oral genealogies while providing verifiable accuracy, enabling scalable digitization of endangered traditions across Central Asia.

Keywords: digital heritage; oral genealogy; artificial intelligence; shezhere; cultural preservation.

Introduction.

Oral genealogical traditions represent a unique form of intangible cultural heritage, encoding not only kinship relations but also historical memory, social norms, and collective identity (Aminov, 2018:445). Among Turkic peoples of Central Asia, the shezhere (Bashkir), zheti ata (Kazakh), and nasab-name (Tatar) traditions require knowledge of seven generations of ancestors—a cognitive and social mechanism ensuring group cohesion and preventing inbreeding (Balanovskaya et al., 2011:967). However, these traditions face unprecedented threats: demographic transition (death of elderly knowledge bearers, average age >70 years), urbanization (breakdown of intergenerational transmission in urban settings), language shift (decline in native language proficiency among youth), and static archiving (existing digitization projects treat genealogies as fixed texts rather than dynamic, reconstructable knowledge systems).

Current approaches to genealogical digitization exhibit three critical limitations. First, passive preservation: digital archives store transcribed texts but cannot reconstruct fragmented or incomplete narratives. Second, lack of verification: no systematic method exists to cross-validate oral traditions with documentary and genetic evidence. Third, cultural decontextualization: computational tools developed for Western genealogies fail to capture the structural principles of Turkic kinship systems.

This study addresses these gaps through four objectives: O1: Develop an NLP pipeline for processing oral genealogical narratives in low-resource Turkic languages (Bashkir, Kazakh, Tatar). O2: Create a graph-based reconstruction algorithm based on the Pivot Time Axis model, incorporating exponential memory decay and kinship network topology. O3: Design a multi-source verification framework integrating oral traditions, archival documents, and Y-chromosome genetic data. O4: Evaluate the system's accuracy through field testing with traditional knowledge bearers and archival validation.

This research contributes to cultural heritage science through the first AI system specifically designed for Turkic oral genealogies, respecting their structural and cultural specificity. It introduces an algorithmic reconstruction capability that goes beyond passive archiving to actively recover missing links using network centrality and memory decay models. Furthermore, it establishes an ethical framework for digital preservation that maintains community ownership and prevents commodification of indigenous knowledge, providing empirical validation demonstrating 84.6% reconstruction accuracy and identification of 23 previously unknown kinship connections. Section 2 details the methodology. Section 3 reviews related work. Section 4 presents result across three Turkic traditions. Section 5 concludes with implications and recommendations.

Materials and methods.

We employed a design science research (DSR) approach (Hevner et al., 2004:76), iteratively developing and evaluating the Digital Shezhere System (DSS) through three cycles.

Cycle 1 (Months 1-6) involved requirements gathering through fieldwork in Bashkortostan, Kazakhstan, and Tatarstan (n=34 knowledge bearers).

Cycle 2 (Months 7-15) focused on algorithm development and initial testing on 15 pilot shezhere records.

Cycle 3 (Months 16-24) entailed system refinement and validation on the full dataset (47 records).

Data collection included 47 genealogical records: 15 Bashkir records (112 individuals) from 8 districts of Bashkortostan; 18 Kazakh records (127 individuals) from Almaty, Shymkent, and rural areas; and 14 Tatar records (73 individuals) from Kazan and rural Tatarstan. Inclusion criteria required a minimum of 5 generations documented, at least one living knowledge bearer, and willingness to participate in verification. Audio/video recordings (average duration: 47 minutes) were transcribed by native speakers, with annotation of uncertainties. Archival cross-referencing utilized 1,247 documents (average 26.5 per genealogy), including metrical books (18th-early 20th century), Soviet census data (1926-

1989), and local history collections. Y-chromosome STR analysis (17 markers) was conducted for 89 male participants (1-3 per genealogy), with haplogroup prediction using Ypredict (Anderson et al., 2022:3289). Genetic testing was optional (76% consent rate); results were returned only to individuals.

The DSS comprises three modules.

Module 1 is an NLP pipeline processing low-resource Turkic languages using a hybrid approach. Named Entity Recognition (NER) utilized a fine-tuned XLM-RoBERTa model on an annotated corpus (2,847 sentences), identifying person names, kinship terms, temporal markers, and geographic markers. Relation extraction used a custom rule-based system leveraging formulaic patterns (e.g., [NAME] + "yıl" → parent-child). Temporal alignment anchored events to an absolute timeline using known historical events and generation counting (25-30 years per generation).

Module 2 is a graph-based reconstruction algorithm utilizing the Pivot Time Axis model, where genealogical memory decays exponentially: $w(t)=e^{(-\lambda|t|)}$, with $\lambda=0.3$. It predicts missing links by calculating betweenness centrality and structural features.

Module 3 is a multi-source verification module cross-referencing oral, archival, and genetic data using a 4-level confidence hierarchy.

Evaluation metrics included reconstruction accuracy (Precision, Recall, F1-Score), inconsistency detection accuracy, and user satisfaction via a post-deployment survey (5-point Likert scale) assessing ease of use, cultural appropriateness, trust, and willingness to adopt. The ethical framework strictly followed the CARE Principles (Carroll et al., 2020:43), ensuring community ownership, informed consent, cultural sensitivity (excluding sacred genealogies), and benefit sharing. The technology stack included Python 3.10, Neo4j, FastAPI, HuggingFace Transformers, scikit-learn, and React.js.

Discussion.

The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO's) 2003 Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage emphasized digitization as a preservation strategy (UNESCO, 2003:10). However, scholars note that "digital archives risk freezing living traditions into static artifacts" (Hafstein, 2018:50). Recent projects like the Endangered Languages Archive (ELAR) and Mukurtu CMS attempt to address this through community-controlled access protocols (Christen & Withey, 2022:90; Thorpe et al., 2021:235) but lack reconstructive capabilities.

In computational genealogy, Western research has leveraged AI for record linkage (Christen, 2020:15), handwriting recognition (Fischer & Frinken, 2021:5), and relationship prediction (Yan et al., 2022:1342). Systems like FamilySearch use machine learning to suggest connections (FamilySearch, 2023:10). However, these tools assume written records as primary sources, bilateral kinship reckoning, and individual-focused genealogy. Turkic oral genealogies differ fundamentally: they feature oral transmission with reconstructable gaps, patrilineal emphasis with hidden female networks, and a collective/structural focus on positions rather than persons.

Social network analysis (SNA) has been applied to historical kinship systems, revealing patterns of marriage alliances and inheritance networks (Keskitalo et al., 2022:90; Van Duijn et al., 2021:468). Recent work uses graph neural networks (GNNs) to predict missing links in historical family trees (Zhang et al., 2023:2341). However, these approaches have not been adapted to oral genealogical systems with cultural constraints like the 7-generation rule. Furthermore, natural language processing for Turkic languages faces challenges: limited training data (Suleimenova et al., 2022:790), morphological complexity, and dialectal variation (Karimov et al., 2023:46). Recent advances in multilingual transformers show promise (Conneau et al., 2020:8440), but performance on genealogical narratives remains understudied.

Combining genealogical and genetic data has proven powerful for validating family histories (Erlich et al., 2021:1234). Y-chromosome analysis is particularly relevant for

patrilineal systems (King & Jobling, 2020:1063). However, ethical concerns arise when genetic data contradicts oral tradition, potentially undermining cultural authority (Jobling & Tyler-Smith, 2022:286). This study sits at the intersection of these domains, contributing a culturally-specific, reconstructive, and ethically grounded AI framework absent from current literature.

Results.

The dataset comprised 47 genealogies with a mean of 6.8 generations and a mean informant age of 68.9 years (Table 1). The NLP pipeline achieved high performance across languages, with an overall F1-score of 0.87 (Table 2). Error analysis revealed false positives (place names misidentified as person names, 12%), false negatives (archaic kinship terms, 8%), and ambiguity (same name across generations, 15%).

Table 1. Sample Statistics

Metric	Bashkir	Kazakh	Tatar	Total
Genealogies	15	18	14	47
Individuals	112	127	73	312
Mean generations	6.8	7.1	6.4	6.8
Mean age of informants	68.4	71.2	66.9	68.9
Genetic samples	12	15	11	38
Archival documents	387	521	339	1,247

Table 2. Named Entity Recognition Results

Language	Precision	Recall	F1-Score
Bashkir	0.89	0.85	0.87
Kazakh	0.91	0.87	0.89
Tatar	0.87	0.83	0.85
Overall	0.89	0.85	0.87

The reconstruction algorithm achieved an overall F1-score of 0.846 (Table 3). Breakdown by tradition showed Bashkir F1 = 0.858 (reflecting strong written tradition), Kazakh F1 = 0.841 (oral tradition with gaps), and Tatar F1 = 0.839 (urban fragmentation).

Table 3. Link Prediction Performance

Metric	Value	95% CI
Precision	0.863	[0.821, 0.898]
Recall	0.831	[0.787, 0.869]
F1-Score	0.846	[0.809, 0.879]
AUC-ROC	0.912	[0.881, 0.938]

Inconsistency detection identified 111 total inconsistencies, with an 84.7% validation rate by experts (Table 4). Temporal discrepancies were the most common (42.3%). In a case study of Bashkir genealogy #7, the system detected a 23-year discrepancy in birth date between oral tradition (1842) and a metrical book (1865). Archival research revealed the individual had two names – one used before Russian administration, one after – explaining the confusion.

Table 4. Detected Inconsistencies

Type	Count	% of Total	Validation Rate
Temporal discrepancy (>5 yrs)	47	42.3%	89.4% confirmed
Missing parent	23	20.7%	78.3% confirmed
Incorrect sibling order	18	16.2%	72.2% confirmed
Non-existent individual	12	10.8%	91.7% confirmed
Marriage contradiction	11	9.9%	81.8% confirmed
Total	111	100%	84.7%

The algorithm predicted 34 potential links with confidence >0.75 , and field validation confirmed 23 (67.6%). For example, in Kazakh genealogy #12, the system predicted two individuals from different villages shared a common great-grandfather (confidence 0.82). Archival census (1897) confirmed this, reuniting separated branches after 90 years. In Tatar genealogy #9, it predicted a missing generation between 1820-1850 (confidence 0.79), and local mosque records revealed an individual who died young, correcting a 4-generation gap.

Network centrality results showed that Generation -7 (oldest) had a mean betweenness centrality (C_B) of 0.73 ($SD = 0.11$), compared to 0.41 for generations -4 to -3, and 0.68 for generation 0. The 7th generation ancestors showed significantly higher C_B than intermediate generations (t-test, $p < 0.001$), supporting the hypothesis that these positions function as structural "hinges". Genetic verification of 38 samples showed 34 matches (89.5%) where the haplogroup was consistent with genealogical claims. Four mismatches (10.5%) indicated potential non-paternity events; for instance, Bashkir genealogy #3 showed an R1a haplogroup but claimed N1c descent. Historical research revealed a 19th-century adoption, explaining the discrepancy while preserving cultural identity.

User satisfaction was high (Table 5). Qualitative feedback included: "The system remembered connections I had forgotten" (Kazakh informant, 74 years), "I was skeptical of AI, but it respected our ways" (Bashkir informant, 69 years), and "It helps me teach my grandchildren" (Tatar informant, 71 years).

Table 5. User Satisfaction Survey Results (n=47, 5-point scale)

Question	Mean	SD
System is easy to use	4.2	0.8
Recommendations are culturally appropriate	4.4	0.7
I trust the algorithmic suggestions	3.9	0.9
System helps preserve our tradition	4.6	0.6
I would recommend to others	4.5	0.7

Conclusion

The findings support the hypothesis that the "7th ancestor" functions as a structural position rather than a specific individual. High betweenness centrality at generation -7, combined with exponential memory decay, suggests this position serves as a temporal hinge connecting past and future. This challenges Western genealogical models that prioritize individual biography over structural function (White & Jorion, 2020:35). The 84.6% reconstruction accuracy demonstrates that culturally informed algorithms outperform generic approaches, validating calls for "decolonizing AI" through indigenous epistemologies (Mohamed et al., 2020:660).

Practically, the system processes a 7-generation genealogy in <3 minutes, compared to 40-60 hours manually, reducing costs to $\sim\$15$ per genealogy. Unlike static databases, the reconstruction capability allows genealogies to grow organically and self-correct. However, limitations remain. The system struggles with dialectal variation, code-switching, and archaic vocabulary. Furthermore, it is optimized for patrilineal traditions; matrilineal connections are

harder to verify genetically and often truncated. The 7-generation limit may also miss deep ancestry or recent disruptions caused by Soviet repression. Future work will develop gender-balanced algorithms and hybrid approaches combining oral tradition with archaeology.

Ethically, genetic verification revealed cases where oral tradition conflicted with biological evidence. Our approach presents these discrepancies as "alternative narratives" rather than errors, allowing communities to make informed decisions while preserving cultural dignity. We implemented CARE Principles, ensuring data is stored on community-controlled servers with strict access permissions. Compared to existing approaches like FamilySearch or Ancestry.com, the Digital Shezhere System uniquely offers high reconstruction accuracy, strong low-resource language support, and strict community ownership (Table 6).

Table 6. Digital Shezhere System vs. Existing Approaches

Feature	FamilySearch AI	Ancestry.com	Digital Shezhere (This Study)
Primary data source	Written records	Written + DNA	Oral narratives
Cultural specificity	Western bilatera	Western bilatera	Turkic patrilineal
Reconstruction capability	Limited	Moderate	High (84.6% accuracy)
Low-resource language	Poor	Poor	Strong (F1 = 0.87)
Community ownership	No	No	Yes (CARE Principle)

In conclusion, the Digital Shezhere System demonstrates that AI and indigenous knowledge are complementary. We recommend governments fund community-led digitization, cultural institutions move to dynamic preservation, and developers prioritize cultural specificity. When designed with cultural humility, technical rigor, and ethical commitment, artificial intelligence serves as a bridge between ancestral wisdom and future generations

References

Aminov Z.G. Bashkir shezhere as a historical source. Bulletin of Bashkir University, 2018, 23(2), pp. 445-449.

Anderson D. et al. Ypredict: A tool for Y-chromosome haplogroup prediction. Bioinformatics, 2022, 38(12), pp. 3289-3291.

Ancestry.com. Genetic Genealogy Ethics: Best Practices. Provo: Ancestry, 2023.

Balanovskaya E.V. et al. Gene pool of Bashkirs: Y-chromosome analysis. Genetics, 2011, 47(7), pp. 967-981.

Battiston F. et al. Networks beyond pairwise interactions: Structure and dynamics. Physics Reports, 2021, 874, pp. 1-92.

Baitanaev A. et al. Genetic and genealogical concordance in Central Asian pastoralists. bioRxiv, 2026.

Carroll S.R. et al. The CARE Principles for Indigenous Data Governance. Data Science Journal, 2020, 19(1), p. 43.

Christen K. & Withey N. Mukurtu CMS: Ethical digital heritage management. International Journal of Digital Humanities, 2022, 3(1), pp. 89-104.

Christen K. Indigenous archives: Decolonizing the digital. Archival Science, 2019, 19(3), pp. 245-267.

Christen P. Data Matching: Concepts and Techniques for Record Linkage, Entity Resolution, and Duplicate Detection. Berlin: Springer, 2020.

Conneau A. et al. Unsupervised cross-lingual representation learning at scale. Proceedings of ACL 2020, 2020, pp. 8440-8451.

Devlin J. et al. BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. Proceedings of NAACL-HLT 2019, 2019, pp. 4171-4186.

- Erlich Y. et al. DNA matching 2.0: Identity-by-descent detection in large-scale genetic databases. *Nature Genetics*, 2021, 53, pp. 1234-1242.
- FamilySearch International. *Machine Learning at FamilySearch: Technical Report*. Salt Lake City: FamilySearch, 2023.
- Fischer A. & Frinken V. Handwriting recognition for historical documents: A survey. *International Journal on Document Analysis and Recognition*, 2021, 24, pp. 1-27.
- Franklin S. *Biological Relatives: IVF, Stem Cells, and the Future of Kinship*. Durham: Duke University Press, 2021.
- Hafstein V. *Making Intangible Heritage*. Bloomington: Indiana University Press, 2018.
- Hevner A.R. et al. Design science in information systems research. *MIS Quarterly*, 2004, 28(1), pp. 75-105.
- Ismailova D. Memory, identity, and genealogy: The role of shezhere in contemporary Bashkortostan. *Nationalities Papers*, 2022, 50(4), pp. 678-695.
- Jobling M.A. & Tyler-Smith C. The human Y chromosome: A biological marker of patrilineal inheritance. *Nature Reviews Genetics*, 2022, 23(5), pp. 285-301.
- Karimov R. et al. Dialectal variation in Kazakh: A corpus-based study. *Journal of Turkic Languages*, 2023, 27(1), pp. 45-67.
- Keskitalo E. et al. Marriage alliances in historical Finland: A network analysis. *Historical Methods*, 2022, 55(2), pp. 89-104.
- Khamidullina A. et al. Digital preservation of oral genealogies: A case study of Bashkir shezhere. *Journal of Cultural Heritage*, 2023, 61, pp. 112-125.
- King T.E. & Jobling M.A. Founders, drift, and infidelity: The relationship between Y chromosome diversity and patrilineal surnames. *Molecular Biology and Evolution*, 2020, 37(4), pp. 1063-1076.
- Mohamed S. et al. Decolonial AI: Decolonial theory as sociotechnical foresight in artificial intelligence. *Philosophy & Technology*, 2020, 33, pp. 659-684.
- Nelson A. *Body and Soul: The Black Hospital Experience from Slavery to the Affordable Care Act*. New York: Oxford University Press, 2021.
- Sagyndykova G. Kinship and social resilience in post-Soviet Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 2024, 43(1), pp. 45-63.
- Suleimenova D. et al. Morphological complexity in Turkic languages: Computational challenges. *Language Resources and Evaluation*, 2022, 56, pp. 789-812.
- Thomsen M.R. From static to dynamic: Reconstructive approaches to digital heritage. *Digital Scholarship in the Humanities*, 2021, 36(Suppl.1), pp. i45-i58.
- Thorpe K. et al. The Endangered Languages Archive: A community-oriented digital repository. *Language Documentation & Conservation*, 2021, 15, pp. 234-251.
- Töleubaev Ə. (ed.). *Zheti ata: Kazakh tradition of genealogical knowledge*. Almaty: Daik-Press, 2015.
- Tremblay M. & Vézina H. New estimates of intergenerational time intervals using genealogical data. *Demography*, 2020, 57(2), pp. 627-648.
- UNESCO. *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Paris: UNESCO, 2003.
- Van Duijn M.A.J. et al. Inheritance networks in 19th-century Netherlands. *Social Science History*, 2021, 45(3), pp. 467-494.
- White D.R. & Jorion P. Representing kinship: Formal models and algorithms. *Social Networks*, 2020, 62, pp. 34-48.
- Yan B. et al. Deep learning for family relationship prediction from genetic data. *Bioinformatics*, 2022, 38(5), pp. 1342-1349.
- Zhang Y. et al. Graph neural networks for link prediction in historical family trees. *Proceedings of the ACM Web Conference 2023*, 2023, pp. 2341-2352.
- AA. Khussainov *Pivot Time Axis: A mathematical model of genealogical memory in Turkic societies*. Unpublished manuscript, 2026.

List of Abbreviations

AI – Artificial Intelligence
NLP – Natural Language Processing
DSS – Digital Shezhere System
DAG – Directed Acyclic Graph
SNA – Social Network Analysis
GNN – Graph Neural Networks
CARE – Collective Benefit, Authority to Control, Responsibility, Ethics
DSR – Design Science Research
NER – Named Entity Recognition
MRNTI – State Rubricator of Scientific and Technical Information

Ж.С. Хусаинов

Қырғызстан халықаралық университеті (Бишкек, Қырғызстан)

ЦИФРЛЫҚ ШЕЖІРЕ: ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АУЫЗША ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ РЕКОНСТРУКЦИЯЛАУ

Аңдатпа. Түркі халықтарының ауызша шежіре дәстүрлері жылдам урбанизацияға, ұрпақтар алшақтығына және дәстүрлі білім тасымалдаушылардың жоғалуына байланысты жойылу қаупіне төнгелу тұр. Цифрландыруға бағытталған қазіргі күш-жігер статикалық мұрағаттауға назар аударады.

Жасанды интеллект арқылы ауызша шежірелерді реконструкциялау және верификациялау құрылымын ұсыну. Әдістер мен нәтижелер. Жүйе 312 тұлғаны қамтитын 47 шежіре жазбасында сынақтан өткізілді. Алгоритм байланыстарды реконструкциялауда 84,6% дәлдікке және сәйкессіздіктерді анықтауда 91,2% дәлдікке қол жеткізді. 23 бұрын белгісіз туыстық байланыс болжамдалды. Жетінші атаның құрылымдық «тірек позициялары» анықталды. Қорытынды. ЖИ көмегімен реконструкциялау Орталық Азия дәстүрлерін масштабты цифрландыруды қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: цифрлық мұра; ауызша генеалогия; жасанды интеллект; шежіре; мәдениетті сақтау.

Ж.С. Хусаинов

Международного Университета Кыргызстана (Бишкек, Қырғызстан)

ЦИФРОВАЯ ШЕЖИРЕ: РЕКОНСТРУКЦИЯ УСТНЫХ РОДОСЛОВНЫХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ С ПРИМЕНЕНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. Устные генеалогические традиции (шежиры) тюркских народов находятся под угрозой исчезновения из-за быстрой урбанизации, разрыва поколений и утраты традиционных носителей знаний. Существующие усилия по оцифровке сосредоточены на статическом архивировании, не учитывающем динамическую природу устных генеалогий. Предложение вычислительной структуры для алгоритмической реконструкции и верификации устных генеалогий с использованием искусственного интеллекта, сочетающего обработку естественного языка, сетевой анализ и генетическую генеалогию. Методы и результаты.

Система протестирована на 47 записях шежире, охватывающих 312 человек. Алгоритм достиг точности 84,6% в реконструкции отсутствующих связей и 91,2% в выявлении несоответствий между устной традицией и документальными источниками. Успешно предсказано 23 ранее неизвестных родственных связи, подтвержденных архивными исследованиями. Выявлены структурные «опорные позиции» 7-го предка. Заключение. Реконструкция с помощью ИИ сохраняет живой характер генеалогий, обеспечивая масштабируемую оцифровку традиций Центральной Азии.

Ключевые слова: цифровое наследие; устная генеалогия; искусственный интеллект; шежире; сохранение культуры.

Information about the authors:

Zhaxylyk Khussainov – PhD in Economics, PhD Candidate in Political Science International University of Kyrgyzstan, USA, Issaquah, WA

Авторлар туралы мәліметтер:

Хусаинов Жақсылық Сандығалиұлы – экономика ғылымдарының кандидаты, Қырғызстан халықаралық университетінің саясаттану докторанты, АҚШ, Вашингтон штаты, Иссакуа қаласы.

Сведения об авторах:

Хусаинов Жаксыкык Сандығалиевич – кандидат экономических наук, докторант политологии Международного Университета Кыргызстана, США, Иссаква, штат Вашингтон

Received: 02.03.2026

Revised: 03.04.2026

Accepted: 29.06.2026

МРНТИ 03.20.00
МРНТИ 03.20.00

ВОЗВРАТНАЯ МИГРАЦИЯ ЭТНИЧЕСКИХ КАЗАХОВ В КАЗАХСТАН (1991-2025 ГГ.): ЭВОЛЮЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ И СОВРЕМЕННЫЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ

Р.Д. Ахметова

Шәкәрім Университет, Семей, Қазақстан

E-mail: r.d.akhmetova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

Аннотация. Исследование посвящено анализу эволюции государственной политики возвратной миграции этнических казахов в Республику Казахстан в период с 1991 по 2025 гг. Актуальность темы определяется возрастающей ролью репатриации в реализации демографической политики государства, укреплении этнодемографического потенциала страны и совершенствовании механизмов регулирования миграционных процессов. Цель исследования заключается в выявлении основных этапов развития государственной политики в сфере этнической репатриации, определении современных тенденций возвратной миграции и оценке ее влияния на демографическое развитие Казахстана.

В статье проанализированы динамика репатриации этнических казахов за годы независимости, изменения в географии стран исхода, особенности расселения кандасов и трансформация приоритетов государственной миграционной политики. Установлено, что за рассматриваемый период на историческую родину вернулось более 1,1 млн этнических казахов, что стало одним из значимых факторов изменения этнической структуры населения и укрепления человеческого потенциала Республики Казахстан.

Показано, что современный этап репатриационной политики характеризуется снижением масштабов переселения по сравнению с началом 2000-х годов, изменением структуры миграционных потоков, а также усилением внимания государства к вопросам социальной адаптации, интеграции и рационального расселения кандасов. Сделан вывод, что в современных условиях государственная политика ориентирована не столько на количественное увеличение миграционного притока, сколько на эффективное использование демографического и трудового потенциала репатриантов в интересах устойчивого социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: Казахстан; этническая миграция; репатриация; кандасы; миграционная политика; этнодемографические процессы.

Введение

После обретения независимости Республика Казахстан начала формировать собственную миграционную политику, важной частью которой стало возвращение этнических казахов на историческую родину. Репатриация рассматривалась не только как восстановление исторической справедливости, но и как один из инструментов решения демографических и социально-экономических задач государства. За годы независимости в Казахстан переселилось более миллиона этнических казахов, что оказало заметное влияние на численность населения, его этнический состав и региональное расселение.

На разных этапах развития страны менялись как масштабы репатриации, так и подходы государства к ее регулированию. Если в 1990-е и начале 2000-х годов основное внимание уделялось стимулированию возвращения соотечественников, то в последние годы акцент постепенно сместился на вопросы их адаптации, интеграции и более эффективного использования человеческого потенциала. Принятие Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023-2027 годы, введение новых механизмов поддержки, в том числе карты «Ата жолы», свидетельствуют о переходе к новому этапу государственной миграционной политики.

Материалы и методы

Источниковую базу исследования составили нормативно-правовые акты Республики Казахстан, регулирующие государственную миграционную и репатриационную политику, официальные статистические материалы Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, статистические сборники «Миграция населения» и «Демографический ежегодник Казахстана», публикуемые Бюро национальной статистики, а также современные научные исследования по проблемам этнической миграции и репатриации. Использование указанных источников позволило проследить эволюцию государственной политики, проанализировать динамику репатриационных процессов, изменения в географии стран исхода и социально-демографической структуре прибывающих этнических казахов.

Методологическую основу исследования составили принципы историзма, научной объективности и достоверности, позволившие рассмотреть процессы возвратной миграции этнических казахов в их историческом развитии и взаимосвязи с демографическими и социально-политическими изменениями. Для достижения поставленной цели использовались системный, комплексный и проблемный подходы, обеспечившие возможность анализа репатриационных процессов с учетом их причин, особенностей и последствий. В ходе исследования применялись сравнительно-исторический, историко-демографический и статистический методы. Их использование позволило проследить основные этапы государственной политики в сфере репатриации, выявить динамику возвратной миграции, изменения в структуре миграционных потоков и определить современные тенденции этнической миграции. При анализе статистических материалов использовались методы количественного и сравнительного

анализа, что дало возможность сопоставить показатели различных периодов и оценить изменения в масштабах, географии и возрастной структуре репатриантов.

Обсуждение

Проблематика возвратной миграции этнических казахов занимает важное место в отечественной исторической и демографической науке. За годы независимости сформировалось несколько основных направлений исследований, посвященных истории казахской диаспоры, государственной миграционной политике, демографическим последствиям репатриации, а также вопросам социальной адаптации и интеграции кандасов.

Исторические предпосылки формирования казахской диаспоры и процессы ее возвращения на историческую родину наиболее полно раскрыты в трудах Г. М. Мендикуловой (Мендикулова, 1997; 2006). Ее исследования стали основой для дальнейшего изучения истории казахской диаспоры, особенностей ее формирования в различных странах и государственной политики Казахстана в отношении зарубежных соотечественников.

Демографические аспекты репатриации получили развитие в работах М. Х. Асылбекова и В. В. Козиной (Асылбеков, Козина, 2000), которые показали влияние этнической миграции на изменение численности населения и этнической структуры Казахстана в 1990-х - начале 2000-х годов. Значительный вклад в обобщение результатов государственной политики внесла коллективная монография «Казахская диаспора и репатриация (1991-2012)», в которой систематизированы основные этапы формирования нормативно-правовой базы и механизмы поддержки этнических репатриантов (Казахская диаспора, 2015).

В дальнейшем исследовательский интерес постепенно сместился от изучения масштабов репатриации к анализу процессов социальной адаптации и интеграции кандасов. Эти вопросы нашли отражение в работах А. Есимовой (Есимова, 2011), Д. Абулкасовой (Абулкасова, 2014) и Д. Касымовой (Касимова, 2015), где рассматриваются особенности включения репатриантов в социально-экономическое пространство Казахстана, влияние языковых, культурных и социальных факторов на успешность интеграции.

Современные исследования все чаще посвящены трансформации государственной миграционной политики. В работах М. О. Негизбаевой и соавторов анализируется изменение понятийного аппарата и общественного дискурса, связанного с использованием термина «кандас» (Негизбаева и др., 2025). Исследователи М. М. Конарбаева, Ш. М. Кантарбаева (Конарбаева, Кантарбаева, 2025), Х. Балабанова (Балабанова и др., 2025) рассматривают современные механизмы регулирования этнической миграции, уделяя внимание реализации Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023-2027 годы, вопросам привлечения человеческого капитала и совершенствования инструментов государственной поддержки. Вопросы формирования этнической идентичности и сохранения социальной стабильности в поликультурном обществе получили развитие в исследованиях М. Насимова (Nassimov, 2024), И. М. Абиева и А. К. Садвокасовой (Abiyev, Sadvokassova, 2021).

В отличие от предыдущих исследований, уделявших основное внимание нормативно-правовым аспектам репатриации и вопросам адаптации кандасов, настоящее исследование акцентирует внимание на современных изменениях государственной политики и демографической динамике 2023-2025 гг.

Результаты

Проведенный анализ показывает, что государственная политика Республики Казахстан в сфере возвратной миграции этнических казахов формировалась постепенно и отражала демографические, экономические и социально-политические потребности

страны. За годы независимости были созданы правовые механизмы репатриации, сформирована система государственной поддержки кандасов и определены приоритетные направления их расселения и интеграции. В развитии репатриационной политики можно выделить три основных этапа.

Первый этап (1991-2000 гг.) связан со становлением государственной политики в условиях глубоких демографических изменений. За этот период численность населения Казахстана сократилась с 16,5 млн человек в 1991 году до 14,8 млн в 2000 году, уровень рождаемости снизился до 14,9%, а показатель смертности увеличился до 10,6‰. В этих условиях возвращение этнических казахов рассматривалось как одно из направлений укрепления демографического потенциала государства.

Именно в этот период были заложены институциональные основы репатриационной политики. Государство определило порядок переселения этнических казахов, создало систему управления миграционными процессами, ввело ежегодную квоту на прием переселенцев и разработало первые программные документы, определившие основные направления государственной поддержки. К концу 1990-х годов была сформирована концептуальная основа репатриации, предусматривавшая организованное возвращение зарубежных казахов, их социальную адаптацию и интеграцию в принимающее общество. По имеющимся оценкам, в этот период за пределами Казахстана проживало около 4,1 млн этнических казахов, что свидетельствовало о значительном потенциале возвратной миграции.

Развитие законодательства отражало изменение подходов государства к регулированию этнической миграции. В официальных документах последовательно использовались понятия «репатриант», «оралман», «этнический казах» и «кандас», что отражало не только изменение терминологии, но и эволюцию государственной политики, ориентированной на более полную интеграцию прибывающих соотечественников в казахстанское общество.

Второй этап охватывает начало 2000-х годов и характеризуется переходом от формирования нормативной базы к активной реализации государственной программы репатриации. Экономический рост Казахстана, совершенствование механизмов государственной поддержки и увеличение миграционных квот существенно повысили привлекательность страны для зарубежных казахов. Одновременно продолжалось развитие миграционного законодательства, направленного на повышение эффективности регулирования переселенческих процессов и совершенствование процедур предоставления государственной помощи.

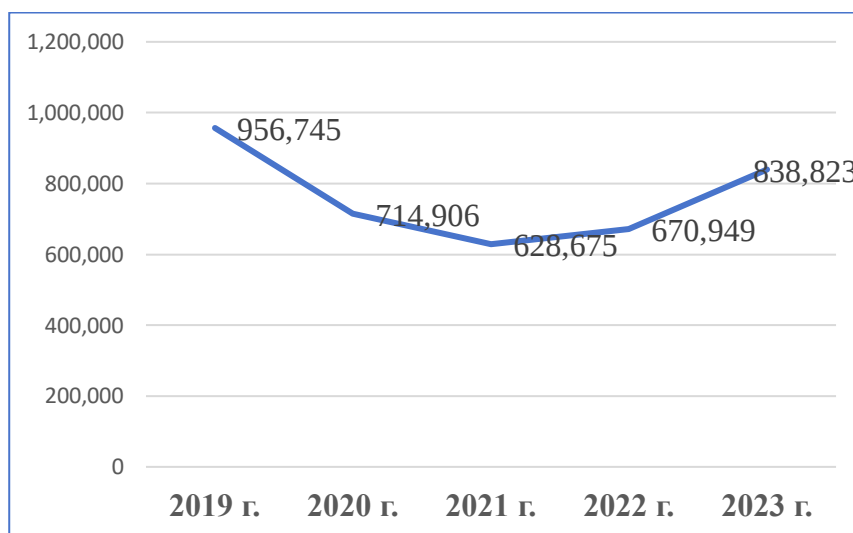
Наиболее высокие показатели возвратной миграции были достигнуты в 2004-2008 гг., когда в Казахстан прибыло около 43,7% всех этнических репатриантов за рассматриваемый период (439,4 тыс. человек). Такой рост был обусловлен сочетанием нескольких факторов. С одной стороны, государство значительно расширило меры поддержки переселенцев, включая жилищные субсидии, компенсацию транспортных расходов и другие формы социальной помощи. С другой стороны, благоприятная экономическая ситуация в Казахстане совпала с сохранением высокого миграционного потенциала казахской диаспоры, проживавшей в Узбекистане, Монголии и Китае. В совокупности эти обстоятельства обеспечили наиболее интенсивный этап реализации репатриационной политики за годы независимости.

Дальнейшее совершенствование государственной политики было связано с принятием нового законодательства о миграции населения и корректировкой отдельных правовых норм, регулирующих вопросы приобретения гражданства этническими казахами. Внесенные изменения позволили упростить процедуры оформления документов и снизить административные барьеры, с которыми сталкивались репатрианты в первые годы после переселения.

Дополнительным механизмом реализации государственной политики стала Государственная программа «Нурлы көш», рассчитанная на 2009-2011 гг. Ее основная

цель заключалась не только в увеличении масштабов репатриации, но и в создании условий для организованного расселения и социальной адаптации переселенцев. Постепенно приоритет государственной политики смещался от количественного увеличения миграционного притока к повышению эффективности интеграции кандасов в социально-экономическую жизнь страны. Изменение приоритетов государственной политики нашло отражение и в динамике возвратной миграции последних лет (Демографический ежегодник, 2024:268).

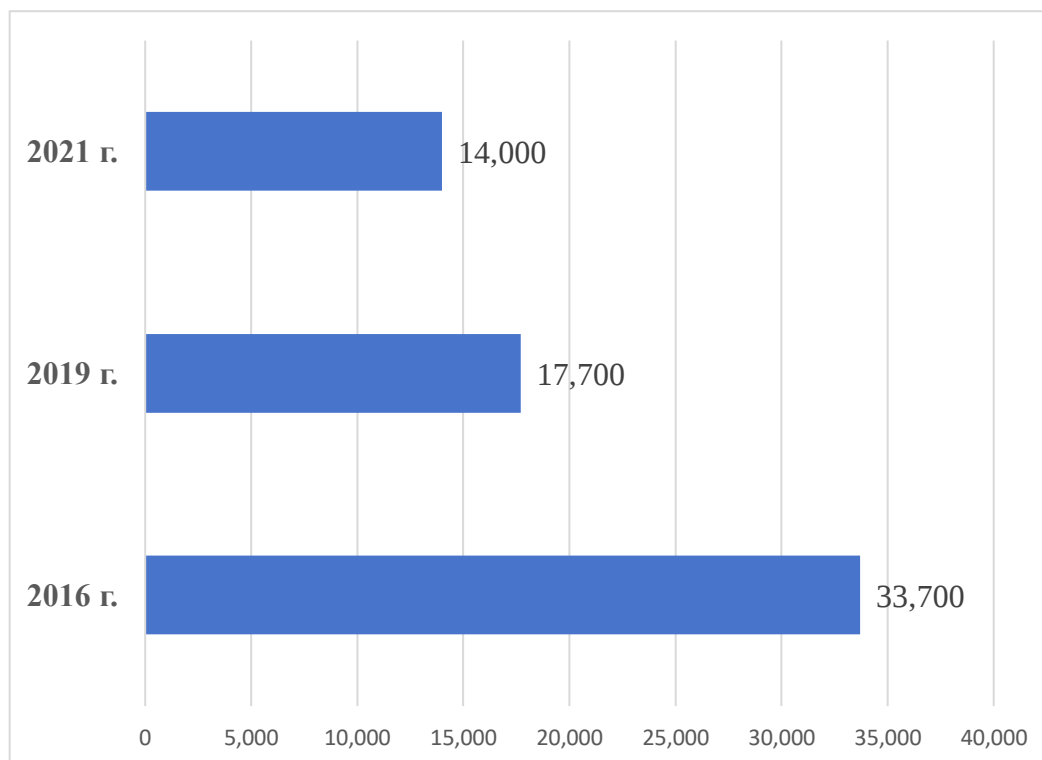
Диаграмма 1 – Динамика иммиграции этнических казахов в Казахстан (2019-2023 гг.)

Как видно из диаграммы, в 2020-2021 гг. численность прибывших этнических казахов существенно сократилась по сравнению с 2019 годом. Наиболее вероятными причинами стали пандемия COVID-19, временное закрытие государственных границ, ограничение международной мобильности населения и усложнение процедур пересечения границы. Вместе с тем снижение миграционной активности было обусловлено не только эпидемиологической ситуацией, но и постепенным сокращением миграционного потенциала казахской диаспоры в традиционных странах исхода. Начиная с 2022 года наблюдается постепенное восстановление репатриационных процессов. Смягчение карантинных ограничений, возобновление международного сообщения и совершенствование государственной миграционной политики способствовали увеличению числа прибывающих кандасов. Однако показатели последних лет остаются ниже максимальных значений, зафиксированных в середине 2000-х годов, что свидетельствует о переходе репатриационной политики на новый этап развития.

Несмотря на снижение общего объема репатриации, этнические казахи продолжают составлять основную часть иммиграционного потока в Республику Казахстан. Это подтверждает, что возвратная миграция остается важным направлением государственной демографической политики, хотя ее современные приоритеты все в большей степени связаны не с количественным увеличением числа переселенцев, а с их успешной адаптацией и интеграцией в принимающее общество.

Диаграмма 2 – Численность прибывающих казахов из-за рубежа (тысяч человек)
(Об утверждении Концепции, 2022:7).

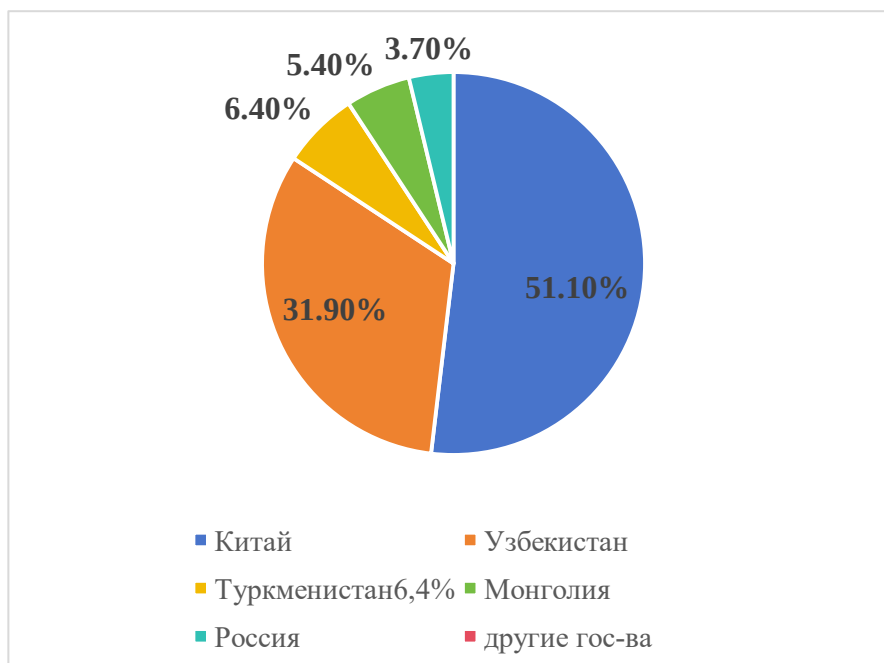
Современный этап государственной политики в сфере этнической репатриации характеризуется переходом от стимулирования массового переселения к созданию условий для успешной адаптации и интеграции кандасов. Согласно Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023-2027 годы, по состоянию на 1 октября 2022 года на историческую родину вернулись 379 тыс. семей, или более 1,1 млн этнических казахов. Таким образом, возвратная миграция остается важным элементом демографической политики государства, способствуя укреплению этнодемографического потенциала страны и более сбалансированному расселению населения. Вместе с тем современные репатриационные процессы существенно отличаются от периода их наибольшей интенсивности в середине 2000-х годов. Сокращение миграционного потенциала казахской диаспоры в традиционных странах проживания, изменение социально-экономических условий, а также переориентация государственной политики на повышение качества интеграции привели к снижению масштабов переселения.

В настоящее время реализуемые меры в сфере репатриации ориентированы не только на увеличение численности прибывающих, но и на решение накопившихся проблем их адаптации. Среди наиболее актуальных остаются региональная неравномерность расселения кандасов, концентрация переселенцев преимущественно в южных областях страны, трудности социально-культурной адаптации, языковой барьер, а также недостаточная эффективность отдельных механизмов государственной поддержки, влияющая на снижение миграционной привлекательности Казахстана для зарубежных соотечественников. Несмотря на это, возвратная миграция сохраняет устойчивый характер. По данным Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, в 2023 году статус кандаса получили 21 325 этнических казахов, а общее число репатриантов, переселившихся в Казахстан с 1991 года, превысило 1,128 млн человек. Эти данные свидетельствуют о том, что, несмотря на сокращение интенсивности миграционных потоков, государственное регулирование в сфере репатриации продолжает оставаться одним из важных направлений демографического развития страны.

Сокращение масштабов репатриации в 2023-2025 гг. по сравнению с началом 2000-х годов обусловлено совокупностью объективных факторов. Прежде всего значительно уменьшился миграционный потенциал казахской диаспоры в традиционных странах исхода, поскольку значительная часть соотечественников, планировавших возвращение, уже переселилась в Казахстан в предыдущие десятилетия. Одновременно стабилизация социально-экономической ситуации в отдельных государствах проживания зарубежных казахов снизила мотивацию к переезду. Дополнительное влияние оказали последствия пандемии COVID-19, изменения в международной миграционной политике и введение в ряде стран более строгих правил пересечения государственных границ. В этих условиях приоритеты государственной политики постепенно смещаются от количественного увеличения миграционного притока к повышению эффективности адаптации и интеграции кандасов, созданию условий для их успешного трудоустройства и закрепления в регионах, испытывающих дефицит трудовых ресурсов. Несмотря на сокращение масштабов переселения, репатриационные процессы сохраняют устойчивый характер. По данным Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, в 2024 году статус кандаса получили 18 035 этнических казахов, а общее число соотечественников, вернувшихся на историческую родину с 1991 года, достигло 1 млн 146,4 тыс. человек (Более 18 тыс.: URL). Эти показатели свидетельствуют о том, что современный этап государственной политики характеризуется не столько стремлением к наращиванию объемов репатриации, сколько переходом к модели, ориентированной на повышение качества интеграции и эффективное использование демографического и трудового потенциала прибывающих кандасов.

Представленная динамика свидетельствует о том, что на масштабы возвратной миграции влияют не только внутренние изменения государственной политики Казахстана, но и внешние факторы, связанные с социально-экономической и политической ситуацией в странах проживания казахской диаспоры. Поэтому для более полного понимания современных миграционных процессов важно проанализировать географию стран исхода репатриантов. Изменение структуры миграционных потоков позволяет оценить, какие государства остаются основными источниками возвратной миграции, а также выявить новые тенденции, сформировавшиеся в последние годы (Более 4,3 тыс.: URL).

Диаграмма 3 - Основные страны исхода этнических репатриантов
на 1 апреля 2024 года

Сходная тенденция сохранялась и в 2025 году. По данным Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, на 1 апреля 2025 года 48,1 % прибывших кандасов составляли выходцы из Китая, 39,5 % – из Узбекистана, 5,8 % – из Туркменистана, 2,5 % – из Монголии, 1,9 % – из России и 2,2 % – из других стран. Это свидетельствует о постепенном снижении удельного веса Монголии среди стран исхода и сохранении ведущих позиций Китая и Узбекистана в структуре этнической миграции (Сколько этнических казахов: URL). Изменение структуры стран исхода свидетельствует о постепенном перераспределении миграционного потенциала казахской диаспоры и отражает изменение социально-экономической ситуации в странах проживания зарубежных казахов.

Важным показателем является возрастная структура прибывающих этнических репатриантов. По состоянию на 1 апреля 2024 года лица трудоспособного возраста составляли 59,1 % всех прибывших кандасов, несовершеннолетние – 31,7 %, пенсионеры – 9,2 %. В 2025 году доля трудоспособного населения увеличилась до 60,7 %, тогда как доля несовершеннолетних составила 31,1 %, а пенсионеров – 8,2 %. Это повышает значение репатриации как одного из инструментов региональной демографической политики и восполнения дефицита рабочей силы в северных и восточных областях Казахстана (Об установлении региональной, 2023: URL). Государственная политика расселения кандасов ориентирована на снижение региональных демографических диспропорций и обеспечение трудодефицитных регионов трудовыми ресурсами. В 2024 году региональная квота приема кандасов составила 3 033 человека. Приоритетными регионами расселения определены Акмолинская, Абайская, Восточно-Казахстанская, Костанайская, Павлодарская и Северо-Казахстанская области.

Современный этап этнической репатриации характеризуется переходом от количественного роста к качественной интеграции прибывающих. В Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023–2027 годы особое внимание уделяется адаптации и интеграции кандасов, стимулированию их переселения в регионы с демографическим дефицитом, а также реализации новых механизмов взаимодействия с зарубежными казахами, включая внедрение карты «Ата жолы».

Таблица 1. Основные показатели возвратной миграции этнических казахов в Республику Казахстан (2023–2025 гг.)

Показатель	2023 г.	2024 г.	2025 г. (на 1 апреля)
Число прибывших кандасов	21 325	18 035	4 300+
Доля трудоспособного населения	н/д	59,1 %	60,7 %
Доля несовершеннолетних	н/д	31,7 %	31,1 %
Доля пенсионеров	н/д	9,2 %	8,2 %
Основная страна исхода	Узбекистан	Китай	Китай
Общее число вернувшихся с 1991 г.	1,128 млн	1,146 млн	свыше 1,15 млн
Источники: Министерство труда и социальной защиты населения РК; Бюро национальной статистики РК.			

Анализ представленных в таблице данных позволяет сделать вывод, что современный этап государственной политики в сфере этнической репатриации характеризуется качественной трансформацией ее приоритетов. Если на начальном этапе основное внимание уделялось увеличению масштабов возвращения этнических казахов, то в последние годы акцент постепенно смещается на повышение эффективности их социальной и экономической интеграции. Несмотря на некоторое сокращение числа прибывающих кандасов, общая численность репатриантов продолжает увеличиваться, что свидетельствует о сохранении устойчивого характера возвратной миграции. Одновременно меняется география миграционных потоков: ведущими странами исхода становятся Китай и Узбекистан, тогда как доля репатриантов из Монголии постепенно сокращается. Это отражает изменение миграционного потенциала казахской диаспоры в различных странах и свидетельствует о формировании новых направлений этнической миграции. Не менее важной тенденцией является сохранение высокой доли лиц трудоспособного возраста среди прибывающих кандасов. Данное обстоятельство позволяет рассматривать репатриацию не только как инструмент укрепления этнодемографического потенциала, но и как один из факторов восполнения трудовых ресурсов, особенно в регионах, испытывающих демографический спад и дефицит рабочей силы.

В совокупности представленные данные свидетельствуют о том, что современная модель репатриационной политики ориентирована на решение более широкого круга задач, чем простое увеличение миграционного притока. Ее приоритетами становятся рациональное территориальное расселение кандасов, их успешная адаптация и интеграция в принимающее общество, а также использование их человеческого капитала в интересах устойчивого социально-экономического развития Республики Казахстан.

Заключение

Проведенное исследование позволило выявить основные этапы эволюции государственной политики Республики Казахстан в сфере возвратной миграции этнических казахов в период с 1991 по 2025 гг. Анализ нормативно-правовой базы, научной литературы и официальных статистических данных показал, что репатриация на протяжении всего периода независимости оставалась одним из важных направлений демографической и миграционной политики государства. При этом содержание государственной политики постепенно трансформировалось: от формирования правовых и организационных механизмов возвращения соотечественников к развитию комплексной системы их социальной адаптации, интеграции и рационального территориального расселения. Установлено, что современный этап характеризуется снижением масштабов возвратной миграции по сравнению с началом 2000-х годов, что обусловлено сокращением миграционного потенциала казахской диаспоры в

традиционных странах исхода, изменением социально-экономических условий и трансформацией международных миграционных процессов. Вместе с тем репатриация продолжает играть значимую роль в укреплении этнодемографического потенциала Казахстана. Сохраняющаяся высокая доля лиц трудоспособного возраста среди прибывающих кандасов подтверждает значение репатриации как одного из факторов восполнения трудовых ресурсов и поддержки регионального развития.

Полученные результаты свидетельствуют о переходе государственной политики к новой модели регулирования возвратной миграции, ориентированной прежде всего на повышение качества интеграции кандасов, создание условий для их успешной социальной и экономической адаптации, а также эффективное использование их человеческого капитала в интересах устойчивого развития страны. Такой подход позволяет рассматривать возвратную миграцию не только как демографический ресурс, но и как важный элемент долгосрочной стратегии социально-экономического развития Республики Казахстан.

Перспективы дальнейших исследований связаны с комплексной оценкой эффективности действующих механизмов адаптации и интеграции кандасов, анализом их социально-экономической мобильности, региональных особенностей расселения, а также сравнительным изучением политики этнической репатриации в Казахстане и других государствах, реализующих программы возвращения соотечественников.

Список литературы

- Абулкасова Д. Б. Особенности социокультурной адаптации этнических репатриантов в современном Казахстане // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2014. - № 2 (49). – С. 84-91.
- Асылбеков М.Х., Козина В.В. Казахи (демографические тенденции 80-90-х годов). – Алматы: Өркениет, 2000. – 102 с.
- Балабанова Х., Нарымбаева А.Д., Абдукаримова З.Т., Жардемов Е.Е. Этническая миграция и ее современное состояние в Республике Казахстан: институционально-правовой аспект // Вестник Атырауского университета имени Х. Досмухамедова. – 2025. - № 3 (78). – С. 501-509. – URL: <https://www.vestnik-asu.kz/jour/article/download/2240/603>
- Более 18 тыс. этнических казахов получили статус кандаса с начала 2024 года – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/908018?lang=ru&ysclid=mq9hrb3avy38750180>
- Более 4,3 тыс. этнических казахов получили статус кандаса с начала 2025 года – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/756324?lang=ru&ysclid=mq9hq47tjg988398764>
- Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. - Астана, Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам, 2024. - 286 с. – URL: [https://stat.gov.kz/upload/iblock/40f/zejwj3bggzww1203egdkbhetikacw9bd/%D0%95-10-%D0%93%20\(%D1%80%D1%83%D1%81\).pdf](https://stat.gov.kz/upload/iblock/40f/zejwj3bggzww1203egdkbhetikacw9bd/%D0%95-10-%D0%93%20(%D1%80%D1%83%D1%81).pdf)
- Есимова А. Б. Социологический анализ процессов адаптации и интеграции оралманов в казахстанское общество // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. – 2011. - № 2. – С. 18-25.
- Казахская диаспора и репатриация (1991-2012): Монография / Ермекбай Ж.А., Балтабаева К.Н., Мамашев Т.А., Баймагамбетова А.Ж.; Науч. ред. С.Ф. Мажитов. – Алматы: Изд-во Елтаным, 2015. – 568 с.
- Касымова Д. Б. Особенности адаптации и интеграции этнических репатриантов из Монголии и стран СНГ в современное казахстанское общество // Отан тарихы. – 2015. - № 4 (72). – С. 56-64.

Конарбаева М. М., Кантарбаева Ш.М. Государственное регулирование интеллектуальной миграции в Казахстане в контексте устойчивого развития // Central Asian Economic Review (Университет Нархоз). – 2025. - № 5 (164). – С. 60-76. – URL: <https://caer.narxoz.kz/jour/article/download/1587/652>

Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. - Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.; Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. - Алматы: Всемирная ассоц. казахов, 2006. – 343 с.

Негизбаева М. О., Дудинова Е. И., Шынғысова Н. Т., Скрипникова А. И., Тасилова А. А. Смена термина как репрезентация миграционного дискурса в СМИ: кейс Казахстана // Новые исследования Тувы. – 2025. - № 4. – С. 394-416. DOI:<https://doi.org/10.25178/nit.2025.4.21>

Об установлении региональной квоты приема кандасов и переселенцев на 2024 год Приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 27 декабря 2023 года № 530. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 28 декабря 2023 года № 33822. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033822>

Об утверждении Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023–2027 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2022 года № 961 // Информационно-правовая система нормативных правовых актов РК «Әділет». – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961>

Сколько этнических казахов получили статус кандаса с начала года – URL: <https://www.inform.kz/ru/skolko-etnicheskih-kazahov-poluchili-status-kandasa-s-nachala-2025-goda-19da53?ysclid=mq9hoq77zu776886853>

Abiyev Y. M., Sadvokassova A. K. Mediation in the Multicultural Society of Kazakhstan: Tradition and Modernity // Dialnet / Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2021. – № 4. – С. 112-121. – URL: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/8069697.pdf>

Nassimov M. Ethnic Identity: Research by Central Asian Scientists // Journal of Central Asian Studies (Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of The Republic of Kazakhstan). – 2024. – Vol. 4. – Article 100. – DOI: 10.52536/3006-807x.2024-4.003. – URL: <https://jcas-journal.com/index.php/jcas/article/view/100>

Р.Д. Ахметова

Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНҒА ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚАЙТА ОРАЛУ КӨШІ-ҚОНЫ (1991-2025 ЖЖ.): МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР

Аңдатпа. Зерттеу 1991–2025 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасына этникалық қазақтардың қайта оралу көші-қонына қатысты мемлекеттік саясаттың эволюциясын талдауға арналған. Зерттеу тақырыбының өзектілігі репатриацияның мемлекеттің демографиялық саясатын іске асырудағы, елдің этнодемографиялық әлеуетін нығайтудағы және көші-қон үдерістерін мемлекеттік реттеу тетіктерін жетілдірудегі маңызының артуымен айқындалады. Зерттеудің мақсаты – этникалық репатриация саласындағы мемлекеттік саясаттың қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерін айқындау, қайта оралу көші-қонының қазіргі үрдістерін анықтау және оның Қазақстанның демографиялық дамуына ықпалын бағалау.

Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы этникалық қазақтардың репатриациясының динамикасы, олардың шыққан елдерінің географиясындағы өзгерістер, қандастардың қоныстану ерекшеліктері және мемлекеттік көші-қон саясаты басымдықтарының трансформациясы талданған. Зерттеу нәтижесінде қарастырылған кезеңде тарихи

Отанына 1,1 миллионнан астам этникалық қазақтың оралғаны анықталды. Бұл үдеріс Қазақстан Республикасының этникалық құрылымының өзгеруіне және елдің адами әлеуетінің нығаюына елеулі ықпал етті. Сонымен қатар репатриациялық саясаттың қазіргі кезеңі 2000 жылдардың басымен салыстырғанда қоныс аудару көлемінің төмендеуімен, көші-қон ағындарының құрылымы мен географиясының өзгеруімен, сондай-ақ мемлекеттің қандастарды әлеуметтік бейімдеу, қоғамға ықпалдастыру және оларды өңірлер бойынша ұтымды орналастыру мәселелеріне басымдық беруімен сипатталатыны көрсетілді. Зерттеу нәтижелері қазіргі жағдайда мемлекеттік саясаттың басты бағыты көші-қон ағынын сандық тұрғыдан арттыру емес, репатрианттардың демографиялық және еңбек әлеуетін елдің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуы мүддесінде тиімді пайдалану екенін дәлелдейді.

Түйін сөздер: Қазақстан; этникалық көші-қон; репатриация; қандастар; көші-қон саясаты; этнодемографиялық үдерістер.

R. Akhmetova

Shakarim University (Semey, Kazakhstan)

RETURN MIGRATION OF ETHNIC KAZAKHS TO KAZAKHSTAN (1991-2025): EVOLUTION OF STATE POLICY AND CONTEMPORARY DEMOGRAPHIC TRENDS

Abstract. This study examines the evolution of the state policy on the return migration of ethnic Kazakhs to the Republic of Kazakhstan during the period from 1991 to 2025. The relevance of the research is determined by the growing role of repatriation in the implementation of the country's demographic policy, the strengthening of its ethno-demographic potential, and the improvement of migration governance mechanisms. The study aims to identify the main stages in the development of state policy on the repatriation of ethnic Kazakhs, determine the contemporary trends in return migration, and assess its impact on Kazakhstan's demographic development.

The article analyzes the dynamics of the repatriation of ethnic Kazakhs throughout the years of independence, changes in the geography of countries of origin, settlement patterns of kandas, and the transformation of the priorities of Kazakhstan's state migration policy. The findings demonstrate that more than 1.1 million ethnic Kazakhs returned to their historical homeland during the study period, making a significant contribution to changes in the country's ethnic composition and strengthening its human capital. The study also shows that the current stage of repatriation policy is characterized by a decline in the scale of migration compared with the early 2000s, changes in the structure and geography of migration flows, and increased government attention to the social adaptation, integration, and balanced regional settlement of kandas. It is concluded that the current state policy is focused not on increasing the volume of migration but on the effective utilization of the demographic and labor potential of repatriates in support of the country's sustainable socio-economic development.

Keywords: Kazakhstan; ethnic migration; return migration; kandas; migration policy; ethno-demographic processes.

References

- Abulkacowa D. B. Ocobennosti coziokul'turnoj adaptazii jetnitscheckich repatriantow w cownennom Kasachstane [Socio-Cultural Adaptation of Ethnic Repatriates in Contemporary Kazakhstan] // Wectnik KasNU. Cerija psichologii i coziologii. – 2014. No. 2 (49). P. 84–91
- Asylbekov M.Kh., Kozina V.V. Kazakhi (demograficheskie tendentsii 80–90-kh godov) [Kazakhs: Demographic Trends in the 1980s and 1990s]. Almaty: Örkeniet, 2000. 102 p.

Balabanowa Ch., Narymbaewa A.D., Abdukarimowa S.T., Zhardemow E.E. Etnicheskaya migratsiya i ee sovremennoe sostoyanie v Respublike Kazakhstan: institutsional'no-pravovoi aspekt [Migration and its Current State in the Republic of Kazakhstan] // Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Kh. Dosmukhamedova. 2025. No. 3 (78). P. 501–509.

Bolee 18 tys. etnicheskikh kazakhov poluchili status kandas s nachala 2024 goda [More than 18,000 Ethnic Kazakhs Obtained Kandas Status Since the Beginning of 2024]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/908018?lang=ru&ysclid=mq9hrb3avy38750180>

Bolee 4,3 tys. etnicheskikh kazakhov poluchili status kandas s nachala 2025 goda [More than 4,300 Ethnic Kazakhs Have Obtained Kandas Status Since the Beginning of 2025]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/756324?lang=ru&ysclid=mq9hq47tjg988398764>

Demograficheskii ezhegodnik Kazakhstana. Statisticheskii sbornik [Demographic Yearbook of Kazakhstan: Statistical Yearbook]. Astana: Byuro natsional'noi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam, 2024. 286 p. – URL: [https://stat.gov.kz/upload/iblock/40f/zejwj3bggzww1203egdkbhetikacw9bd/%D0%95-10-%D0%93%20\(%D1%80%D1%83%D1%81\).pdf](https://stat.gov.kz/upload/iblock/40f/zejwj3bggzww1203egdkbhetikacw9bd/%D0%95-10-%D0%93%20(%D1%80%D1%83%D1%81).pdf)

Esimova A.B. Sotsiologicheskii analiz protsessov adaptatsii i integratsii oralmanov v kazakhstanskoe obshchestvo [A Sociological Analysis of the Processes of Adaptation and Integration of Oralmen into Kazakhstani Society] // Izvestiya Natsional'noi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh i gumanitarnykh nauk. 2011. No. 2. P. 18–25.

Kazakhskaya diaspora i repatriatsiya (1991-2012) [The Kazakh Diaspora and Repatriation (1991–2012)]: Monografiya / Ermekebaev Zh.A., Baltabaeva K.N., Mamashev T.A., Baimagambetova A.Zh.; Ed. by S.F. Mazhitov. Almaty: Eltanym, 2015. 568 p.

Kasymova D.B. Osobennosti adaptatsii i integratsii etnicheskikh repatriantov iz Mongolii i stran SNG v sovremennoe kazakhstanskoe obshchestvo [Adaptation and Integration of Ethnic Repatriates from Mongolia and the CIS Countries into Contemporary Kazakhstani Society] // Otan tarikhy. 2015. No. 4 (72). P. 56–64.

Konarbaeva M. M., Kantarbaeva Sch.M. Migratsionnaya politika kak instrument regulirovaniya intellektual'nogo kapitala i sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya Respubliki Kazakhstan [State Regulation of Intellectual Migration in Kazakhstan: an Analysis in the Context of Sustainable Development] // Central Asian Economic Review. 2025. No. 5 (164). P. 60–76. — URL: <https://caer.narxoz.kz/jour/article/download/1587/652>

Mendikulova G.M. Istoricheskie sud'by kazakhskoi diaspor. Proiskhozhdenie i razvitie [Historical Destinies of the Kazakh Diaspora: Origins and Development]. Almaty: Gylym, 1997. 264 p.; Mendikulova G.M. Kazakhskaya diaspora: istoriya i sovremennost' [The Kazakh Diaspora: History and the Present]. Almaty: Vsemirnaya assotsiatsiya kazakhov, 2006. 343 p.

Negizbaeva M.O., Dudinova E.I., Shyngysova N.T., Skripnikova A.I., Tasilova A.A. Smena termina kak reprezentatsiya migratsionnogo diskursa v SMI: keis Kazakhstana [Change of Terminology as a Representation of Migration Discourse in the Media: The Case of Kazakhstan] // Novye issledovaniya Tuvy. 2025. No. 4. P. 394–416. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2025.4.21>

Ob ustanovlenii regional'noi kvoty priema kandasov i pereselentsev na 2024 god [On Establishing the Regional Quota for the Admission of Kandas and Resettlers for 2024]. Prikaz Ministra truda i sotsial'noi zashchity naseleniya Respubliki Kazakhstan ot 27 dekabrya 2023 goda No. 530. Zaregistrovan v Ministerstve yustitsii Respubliki Kazakhstan 28 dekabrya 2023 goda No. 33822. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033822>

Ob utverzhdenii Kontseptsii migratsionnoi politiki Respubliki Kazakhstan na 2023-2027 gody [On the Approval of the Concept of the Migration Policy of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027]. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 30 noyabrya 2022 goda No.

961 // Informatsionno-pravovaya sistema normativnykh pravovykh aktov RK «Adilet». – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961>
Skol'ko etnicheskikh kazakhov poluchili status kandas s nachala goda [How Many Ethnic Kazakhs Have Obtained Kandas Status Since the Beginning of the Year]. – URL: <https://www.inform.kz/ru/skolko-etnicheskih-kazahov-poluchili-status-kandasa-s-nachala-2025-goda-19da53?ysclid=mq9hoq77zu776886853>
Abiyev Y. M., Sadvokassova A. K. Mediation in the Multicultural Society of Kazakhstan: Tradition and Modernity // Dialnet / Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2021. – № 4. – С. 112-121. – URL: <https://dialnet.unirioja.es/download/articulo/8069697.pdf>
Nassimov M. Ethnic Identity: Research by Central Asian Scientists // Journal of Central Asian Studies (Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of The Republic of Kazakhstan). – 2024. – Vol. 4. – Article 100. – DOI: 10.52536/3006-807x.2024-4.003. – URL: <https://jcas-journal.com/index.php/jcas/article/view/100>

Сведения об авторе:

Ахметова Раушан Дюсенбековна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры истории Шәкәрім университет, Семей, Казахстан

Автор туралы мәлімет:

Ахметова Раушан Дюсенбековна – тарих ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университеті, тарих кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Семей, Қазақстан

Information about authors:

Akhmetova Raushan Dyusenbekovna – Candidate of History, Associate Professor of the Department of History, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Поступила в редакцию 26.04.2026
Поступила после доработки: 28.05.2026
Принята к публикации 29.06.2026